Library IIAS, Shimla
S 808.049 12 P 969 S
00007198

The M. S. University Oriental Series No. 7

ŚIŚUPRABODHAKĀVYĀLAṄKĀRA

OF

PUÑJARĀJA

Edited with an Introduction

by

B. L. Shanbhogue
Sāhityaśiromaṇi, Sāṅkhyatīrtha,
Research Officer, Oriental Institute,

S
808.049 12 P
969 S

ORIENTAL INSTITUTE,
BARODA
1965

INDIAN INSTITUTE OF
ADVANCED STUDY
SIMLA

The M. S. University Oriental Series

General Editor
B. J. Sandesara
Director, Oriental Institute, Baroda

No. 7

ŚIŚUPRABODHAKĀVYĀLAṄKĀRA

OF

PUÑJARĀJA

Edited with an Introduction
by

B. L. Shanbhogue
Sāhityaśiromaṇi, Sāṅkhyatīrtha,
Research Officer, Oriental Institute,

ORIENTAL INSTITUTE,
BARODA
1965

CATALOGUED

FIRST EDITION : ~~December 1964~~ March 1965

COPIES 250

Reprinted from the Journal of the Oriental Institute.

INDIAN INSTITUTE OF ADVANCED STUDY
Acc. No. 7198
Date 6.11.65

25/1

Printed by Ramanlal J. Patel, Manager, The Maharaja Sayajirao University of Baroda Press (Sadhana Press), Near Palace Gate, Palace Road, Baroda and published on behalf of the Maharaja Sayajirao University of Baroda by Dr. Bhogilal J. Sandesara, Director, Oriental Institute, Baroda, March 1965.

S
808.049 12
Pa69 S

Price Rs. 8/-

Library IIAS, Shimla
S 808.049 12 P 969 S
00007198

Copies of this work can be had from :—

Manager :

THE UNIVERSITY PUBLICATIONS SALES UNIT

Near Palace Gate, Palace Road, Baroda.

FOREWORD

It gives me great pleasure to introduce this hitherto unpublished work of Puñjarāja on Alaṅkāraśāstra, edited with a learned introduction by Pandit B. L. Shanbhogue, Research Officer of this Institute. The work is being published as M. S. University Oriental Series no. 7. I trust that this will be a welcome addition to our literature of Alaṅkāraśāstra.

B. J. Sandesara
Director

INTRODUCTION

Source

Only two MSS. belonging to the MSS library of the Oriental Institute, Baroda, which bear the accession Nos. 14259 (A) and 2197 (B) have been utilized in preparing the text in the present edition. While the printing work of the text was going on, a third MS. was procured from the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, which bears the No. 210 of 1882-83 (C). Comparing the prepared text with the newly procured MS (c) which has been reduced to half of the portion owing to loss of many folios I could not find changes in readings in it. So, it has not been utilized for the purpose of giving different readings. Still, as it is a numbered MS, out of these three, numbers appearing in it and those present in the text tally with each other with an exception in a few cases. The numbers in the text and in MS(C) are continuous for *Vārtika*, *Vṛtti* and *Udāharaṇa*. The description of these MSS is as follows:

(A) This belongs to the Oriental Institute, Baroda, which has ACC. no. 14259, folios 30, lines on each page 13 and letters in each line 40-45.

Margins on left and right side are 1.3" on each side. Lower and upper margins are .5" each, and condition is good. Paper is very thin and some portions at the end of margins are torn. Marking of margins, endings of verses, lines of mentioning the Adhyayas and the colophon are smeared with red pigment. Letters are clear and easily readable. All verses are unnumbered with the exception of a few and numbers of folios only are marked on the corner of the left side of the reverse page of each folio. Original writing is full of mistakes and is having omissions on several occasions and all these have been corrected by another hand. Mode of writing is as follows:

Generally *pṛṣṭha-mātrās* are used in adding signs of vowels like *e*, *ai*, *o* and *au* to consonants. Difference between *sa* and *śa* as well as *va* and *ca*, *va* and *ba* and *ta* and *na* is not generally maintained. *kha* in place of *ṣa* and *ṣa* in place of *kha* is used. A peculiar style is accepted in writing *ya*, *bha*, *sva* and *ṣṇa* etc. Sometimes confusion is created in the words like *t*, *tu*, *nu* etc. as difference between *ta* and *na* is not shown. Homogeneous nasals are neglected and *anusvāras* are used in their places. Recorded number of *granthas* in the ms. is 1000 and the date is *saṁvat* 1584. The entry after the colophon is as follows:

मोढज्ञातीय जोसी पीतांबर लिषिता ॥ कल्याणमस्तु ॥ ग्रंथ १००० ॥ स्वस्ति संवत् १५८४ वर्षे वैशाख शुदि १ तिथौ मंत्रिश्री भाभाजी एते लेखयामासु: शिशुप्रबोधालंकारपुस्तकं ॥

Hand-writing of the corrections and of the portion ग्रंथ १००० ....पुस्तकं ॥ differs from the original writing.

Peculiarity of this ms. is the way of decorating the folios. One round red stamp-mark in the middle of the obverse and three such marks, on the reverse, two on margins and one in the middle are found.

Ms. (B) also belongs to the Oriental Institute, Baroda and has acc. no. 2197. There are 21 folios measuring 10·4″ × 4·4″, having 15 lines on each page and 50-55 letters in each line. Margins of 1·1″ on both right and left sides and of ·5″ on upper and lower portions of the pages are left blank. Margins on right and left sides are marked with four lines in black ink. Though the ms. is undated and undamaged it seems that it is old enough, being considered on the merit of its paper. Mode of writing tallies with that of A. Though there are many mistakes, only a few are corrected, probably by the same scribe. A few verses are numbered here and there. Only black ink is used for all purposes.

Both A and B are having *praśasti* of the author in 13 verses[1] at the end of the work. As there are common mistakes in many places in both the mss.[2] it is inferred that A must be an exemplar for B, or both must have a third one as their exemplar.

MS. C belongs to the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona and has no. 210 of 1882-83. The measurement of folio is 8″ × 4.2″. Lines on each page are 9 or 10 and letters in each line are 22-26. Though the ms. originally had 70 folios, actual folios found are 36½, the folios missing being nos. 2, 7 (2nd part), 10 (1st part), 11, 16, 19, 21, 23-25, 27-29, 41, 43-45, 49 (2nd part), and 53-69. This ms. is the peculiar one. Each sheet is folded and pasted. So the first part and the fourth part are used for writing as the other two parts are pasted. So, the folios nos. 7, 10 and 49 are having only one part, being separated from the other part owing to disappearance of the gum. Writing is clear. Though the ms. is undated, it seems that it is considerably old. All verses are numbered. After the colophon the following verse appears :—

शिशुप्रबोधस्य च पुस्तकं शुभं श्रीरामभद्रः कृपया ददौ सुधीः ।
शुकस्ततस्तत्परकृत्यसिद्धये लिलेख शुक्लेश्वरसन्निधौ किल ॥

The examination of these three mss. has given scope for inferring that the mss. might not have been copied after the perticular period, *i. e.* 16th century, as the work might not have been popular. Appearance of a few mss. now is also another evidence in proving the non-popularity of this work. On the contrary mss. of *sārasvata-prakriya-tīkā* of the same author are available in sufficient numbers[3] to prove its popularity. This may be due to propaganda made by

1 *ibid.* see pages 75-76.

2 Ref. *ibid.*, p. 3. f.n. 2; p. 8. f.n. 4 and onwards.

3 Ref. Catalogue of mss. Oriental Institute, Baroda. Vol. I p. 730, serial nos. 443-449. and Catalogue of Anup Sanskrit Library, Bikaner, Fascicule V (1948), p. 5827 nos. 266-272.

the rulers of those days to give support to easy grammar of Sanskrit. Giasuddin Khilji, the enlightened king of Malava, the patron of the learned, encouraged this system of grammar[4] and hence the popularity of this *ṭīkā.*

The foot-notes appearing in this text have recorded not only different readings, but also the errors appearing in the mss. This may give a clear idea of these old mss.

PUÑJARĀJA AS THE KING OF MĀLAVA AND HIS DATE

Though there is a saying among the writers of the history of Sanskrit literature that the authors of compositions have not left any information about their life and career, age and place of residence, still there are exceptions to this general saying. Among the several exceptions may be the instance of one named Puñjarāja of Mālava. At the end of his works like *Sārasvata Prakriyā-ṭīkā* and *Śiśu-Prabodha-Kāvyālaṅkāra*, after the colophon he has given something of his geneology, occupation, title and the name of his patron. All this information furnished by him is in Praśastis of thirteen[5] and twenty two verses[6] which appear after the colophons of his works *Śiśuprabodha-Kāvyalaṅkāra* and *Sārasvata Prakṛyā-ṭīkā* respectively, constituting something of a life-sketch. Praśastis do not lead one to decide his exact date. Though he says that he was the King (for some time atleast) of Mālava, no historian has recorded this fact in any historical work. The names of Giasuddin, his son Nasiruddin and, again, the name of Mahmud Khilji II (1511-1531 A.D.) are recorded.[7] As the author himself says in his own words, that he was the King, one has to believe it and try to find out what period would possibly be assigned to him. Dr. P. K. Gode[8] surmises that he might have become the King between 1531 and 1535, when Mālava was under Gujarat, after the death of Mahmud Khilji II in 1531 A.D. or between 1511 and 1526 A.D., when Mahmud Khilji II had fled to Gujarat. At the same time, Dr. Gode surmises that the word: Narendra (*Puñjarājo narendraḥ*) might have been used in any other sense. So Dr. Gode has left the matter to historians for their decision, as he was mainly concerned with the oldest record of the date of the manuscript of Puñjarāja's commentary on the *Sārasvata-Prakriyā.* He may be correct in establishing the oldest record as he has done. But, regarding other subjects which he has discussed, there is difference of opinion. The names which he has recorded in the geneology of Puñjarāja, like Sadepāla and Yāṁpaca, seem to be incorrect in the place of

---

4 Cf. An account of different existing Systems of Sanskrit Grammar, by Dr. S. K. Belvalkar, Poona, 1915, p. 93.

5 *ibid.*, p. 75-76.

6 *ibid.*, p. 77-79.

7 *cf.* The Imperial Gazetteer of India, Vol. II, p. 381. Table VIII.

8 *cf.* Brahma-vidyā, Vol. V, 1941, Adyar, p. 124.

Depāla and Pāpaca, and the dates fixed for his predecessors seem to be imaginary and without other corroboration in any sources of information.

There are three works which are attributed to Puñjarāja, namely, (1) *Sārasvata-Prakriyā-ṭīkā* (2) *Dhvanipradīpa* and (3) *Śiśu-prabodha-Kāvyā-aṅkāra.* Out of these I have examined several manuscript copies of *Sārasvata-Prakriya-ṭīkā* and *Śiśu-prabodha-Kāvyālaṅkāra.* Out of the copies examined by me, seven of *Sārasvata-Prakriyā-ṭīkā* and two of *Śiśu-prabodha-Kāvyālaṅkāra* belong to the Oriental Institute Baroda, and one of *Śiśu-prabodha-Kāvyālaṅkāra* belongs to the Bhandarkar Oriental Research Institute of Poona, which is undated.

No. 4149, 976 and 866 copies of *Sārasvata-prakriyā-ṭīka* bear the Saṁvat 1547, 1623 and 1821 respectively. Only one copy of *Śiśu-prabodha-Kāvyālaṅkāra,* No. 14259, bears the saṁvat 1584 (1528 A.D.).

Though No. 4149 bears Saṁvat 1547 (1490 A.D.), I have come to the conclusion that it must be the date of the composition, as the verse at the end bears the word: विनिर्मिता, *i. e.*:

मुनियुगशरेन्दुवर्षे श्रीपुञ्जविनिर्मिता महाटीका।
सप्तदशलिखनपूर्वं संशोधिता कीर्तिविमलेन॥

The verse 'याहृशं पुस्तकं...मम दोषो न विद्यते', which appeared before this is erased with the use of yellow pigment. So it seems that the correction of mistakes in the whole manuscript must be the work of Kīrtivimala. On this evidence one can infer that this Grammar could have been written by Puñjarāja, only at a mature age, say, when he was 35 to 40 years of age. This would be the starting point for our fixing his exact life-time.

In the next order comes the MS. No. 14259 of *Śiśuprabodha-Kāvyālaṅkāra* which bears Saṁvat 1584 (1528 A.D.), which probably was a copy prepared after his death, from some other MS. Because, it has several omissions committed haplographically and some other mistakes.

So one may come to a decision that he might have flourished bewteen 1450 and 1525 or he might have lived longer, even after 1525, giving up worldly pleasures and accepting *sannyāsa.*

Another historical fact supporting this theory or supposition may be advanced as follows: Puñjarāja's uncle *megha* who became minister after the renunciation of *Jīvanendra* in favour of his own younger brother, received an honourable title from his master Giasuddin Khilji. This information is supplied only in the *praśasti* of *sārasvata-prakriyā-ṭīkā.* On the contrary, the *praśasti* in *Śiśuprabodha-Kāvyalaṅkāra* and the colophon have the mention of the title connected with the name of Puñjarāja. Now the first recepient of the title from the King, Giasuddīn, was the uncle and the second—the nephew. As the

historians have shown that Giyasuddin was poisoned in the year 1500 A.D.[9] the title should have been conferred earlier. Therefore it is evident that he should have been honoured between 1490 and 1500 A.D.

The title : *Mafar-ul-Malik* which means 'the refuge of kings' has particular significance, as the *praśasti* records, as follows: अवनिपतिशरण्यता etc. Probably, Megha might have helped Malik Mughis Khilji in ascending the throne of Mālava, after Ghazni Khan, Muhmmad Ghori, and in establishing Khilji dynasty. The whole Khilji dynasty could not survive as rulers of Mālava after the death of Mahmud Khilji II, in 1531. So the period from 1436 to 1531 A.D. *i.e.* 100 years, may be considered as the period of the reign of the Khilji dynasty. As there was keen rivalry between Gujarat and Mālava during this time, the Khilji dynasty might have been supported by the predecessors of *Puñjarāja*. The *praśastis*, as those appear in both works, give detailed information about the wealth, intelligence and strength of the whole dynasty of *Puñjarāja*, in which the first name mentioned by *Puñjarāja* is *Depāla*. After *Depāla*, the geneologies in both the works tally with each other. The geneology is as follows :—

Depāla
|
Kora
|
Pāma
|
Gova
|
Pāpaca (w. Madī)
|
Jīvana (w. Makū) — Megha
|
Puñja — Muñja

Among these, Jīvana and Megha are described in the *praśasti* as having the king subordinate to their orders, *i.e.* *Ājñavaśīkṛtanṛpau*. The whole *praśasti* bears plenty of historical data such as that given below:

(1) Giasuddin Khilji ruled in *Mandapadurga* (Mandu).

(2) His first minister was *Jīvana*, the father of *Puñjarāja*.

(3) His second minister was *Megha*.

(4) His third minister was *Puñjarāja* himself.

(5) After *Puñjarāja*, his own younger brother, *Muñja*, became the minister, as *Puñjarāja* himself relinquished his position in favour of his younger brother, himself accepting *sannyāsa*.

---

[9] The Imperial Gazetteer of India, Vol. II, p. 380. l. 13-15.

This also proves firmly the theory advanced by me that *Puñjarāja* flourished during the reign of Giyasuddīn Khilji (1469-1500) and that the period of ministership of *Jīvana* must have been divided into two, the first having been with Mahmud Khilji I. In the same manner, the period of Puñja's ministership too should have been divided into two, the first being with Giasuddin.

As such it may be surmised that Puñja might have written the Grammar first, then *dhvanipradīpa* and lastly, *Siśu-prabodha-Kāvyālaṅkāra.* In this way, we may consider the word '*Narendra*' used in the *praśasti*, connected with *Punja's* name, as merely significant of his being 'superior among men' as it has been also understood by Dr. Gode. But the word '*nṛpati*' which occurs in the *praśasti* of the *Kāvyālaṅkāra* must have been used in its original sense, of 'King'. But, the narration in *praśasti* removes the doubt and establishes the kingship of Puñja.[10]

So when Nāsiruddīn had fled to Gujarat [11] as a result of political upheaval in Mālava, probably *Punjarāja* might have stepped into his place and given the ministership to his younger brother, *Muñja.* Thereafter, he might have subsequently relinquished his throne, inviting Mahmud Khilji II to resume his rule.

In conclusion, I would like to say that the identity of Puñjarāja, as the King of Mālava, whose name is not recorded in contemporary political history, is established through his own praśastis, appearing at the end of the two works: *Sārasvata-prakriyā-tikā* and *Kāvyālaṅkāra.*

HIS PLACE

According to Th. Aufrecht,[12] Puñjarāja is considered to be a successor of those of Shrimala family which might have migrated from Malabar, to Mālava. The same view has been held by Dr. S. K. Belvalkar too. In the case of Dr. S. K. Belvalkar, the source of information may be the Catalogus Catalogorum of Th. Aufrecht. But it is difficult to find out, from which source Aufrecht got this information. From *Praśastis* appearing in the end of Sārasvata-Prakriyā-Tīkā and the present work, do not give any clue to this information. I do not think that the family named Shrimala might have existed in Malabara and at the same time the Vaishnavism too, to which cult Puñjarāja belonged. M. Krishna-

[10] *Cf. Ibid.* p. 78. verse 15. 'प्रभुतासौख्यमनाकुलं बिभर्ति ।

[11] *Cf. Madya-yugīna-caritra-kośa (marathi)* by Siddhe-śvaraśastrī Citrāva, Poona. 1937. P. 609.

[12] Cf. Catalogus Catalogorum by Theodor Aufrecht. Leipzig, 1891. Page 338.

[13] Cf. pp. 96-97 of An Account of the Different Existing Systems of Sanskrit Grammar by S. K. Belvalkar, Poona, 1915.

machari in his 'History of Classical Sanskrit Literature'[14] is silent regarding this information, though he has mentioned more things about Puñjarāja than those said by other historians. Dr. P. K. Gode also does not speak about this in his article styled 'The Oldest Dated Manuscript of Puñjarāja's Commentary on the Sārasvata-Prakriyā—Dated A.D. 1556 (Saṁvat 1612)', published in Brahmavidya of Adyar (Vol. V. PP. 120-124). Therefore Puñjarāja must be a native of Rājasthāna only. Otherwise, it would have been mentioned clearly along with the names of his predecessors of his family, in two long *praśastis*, one of which bears 13 verses and the other one 22 verses.

Moreover, we find the names like '*puñja*, *muñja* and *kuñja* prevailing in Gujarat as well as in Rajasthan more than in any part of Bharat. Another Puñjarāja is also known as the author of the work named *śambhuhorā-prakāśa*. One historical name 'Puñjarāja'[15] is also found in an inscription of the same century in Gujarat, which is supporting the above-said statement. Thus, we find one Puñjarāja as author, another as a king and the present one as author and king. So, all these facts prove the view which I have held regarding the place of Puñjarāja.

To author of the commentary on part of *vākya-padīya* of Bhartṛhari, who belonged to 12th century A.D. is also known as Puñjarāja to some.[16] This name, I feel is a misnomer in the place of Puṇyarāja. Aufrecht has recorded it as Puṇyarāja,[17a] which is also found as such, in the colophon of this commentary which lies in the mss. library of Oriental Institute, Baroda, bearing the no. 12699.

HIS WORKS

The Catalogus Catalogorum has already taken into account three works of Puñjarāja—namely 1. *dhvani-pradīpa*, 2. *śiśuprabodha-kāvyālaṅkāra* and 3. *sārasvata-prakriyā-ṭīkā*[17b] which others[18] also have accepted as his works. Out of these the first one is a treatise on *dhvani*, the second one is an introductory work on figures of speech and the third one is a commentary on *Sārasvata-prakriyā* a work on grammar, the subjects of which may also be judged on the

---

[14] Cf. P. 780, Para 892.

[15] *Cf.* Bulletin of the Museum and Picture Gallery of Baroda. Vol. XV, p. 34 line 28. (article styled as 'Two Stone Inscriptions from the Old Idar State Territories by B. L. Mankad).

[16] *cf.* A Dictionary of Sanskrit Grammar by K. S. Abhyankar, Baroda. 1961. p. 234, col. 2. and Sarvadarśana-saṅgraha Ed. Vasudev Shastri Abhyankar, Poona. 1951, p. 530.

[17a] and [17b] *cf.* Catalogus Catalogorum. p. 339. col. 1. and p. 338. col. 2. resp.

[18] *cf.* History of Sanskrit Poetics by Dr. P. V. Kane. Ed. Third., 1951. p. 408.

merit of their names. Though he has himself mentioned in this present work, the name of *dhvanipradīpa* and same is also recorded in catalogus, it has become rare. Probably it might had not attained the circulation among the people of that time as his other works. So, we find copies of manuscripts of Sārasvata-prakriyā-tīkā in abundance, whereas there is a limited number of copies of mss. of *śiśuprabodha-kāvyālaṅkāra* available. This shows that he was more a grammarian than a rhetorician.

Monier Williams has mentioned in his Sanskrit-English Dictionary[19] under the word *puñja*—' Puñjarāja as *m.* N. of a grammarian and author of a commentary on the Sarasvatī-prakriyā.' S. K. Belvalkar says in his work ' Systems of Sanskrit Grammar[20] that Giasuddin Khilji the peaceful and enlightened ruler of Mālava encouraged the study of the Sārasvata grammar as being the one calculated to produce greatest results with least effort. Though he was a grammarian, his talents in the field of Alaṅkāra are not less, as one can judge from the present work. He has shown mastery over the composition of the verses which may be considered as belonging to Vaidarbhī style. If his *dhvanipradīpa* is available, it would have been easier to decide his achievements in the field of higher poetics. Still, he has proved himself as a poet of mark.

HIS LIFE

Puñjarāja was the son of Jīvanendra and Makū of *Srīmāla* family. Being born in a rich and learned family, he might have been trained and educated to a very high degree. As there is no mention of various activities of his predecessors right from Depāla to Pāpaca[21] either in political field or in the field of learning, it may be surmised that they were not connected with royal family. Jīvanendra, the father of the present author, and the son of Pāpaca was appointed by Giasuddin Khilji as his minister. When Jīvanendra relinquished his ministership in the favour of his younger brother Megha, then Puñjarāja must have been a young lad. Megha, by the deligence in his administration won the favour of the king Giasuddin and became the recepient of the title 'Mafar-Al-Malik'[22] conferred on him by the king for being the refugee of the king. Then Puñjarāja succeeded the uncle and became the minister of Giasuddīn and was honoured by the king with the same title which was conferred on his uncle on account of affection towards him.[23] The offer of the title to Megha is mentioned in the *Praśasti* of *Sārasvata-prakriyā-tīkā* and the offer of the second time to Puñjarāja is found in the *praśasti* of *Śiśuprabodha Kāvyālaṅkāra*. After the death of

[19] *cf.* p. 579. col. 2.
[20] *cf.* p. 93.
[21] *cf. ibid. praśastis* sl. 1-5, p. 75 and sl. 2-7, p. 77.
[22] *cf. ibid., Praśasti* of *Sārasvata-prakriyā-tīkā.* Sl. 11. p. 78.
[23] *cf. ibid., praśasti* of *Śiśuprabodha-kāvyālaṅkāra* Sl. 10. p. 76.

Giasuddin in 1501 A.D. Nāsīruddīn Khilji ascended the throne of Mālava and Puñjarāja continued as the minister. When Nāsīruddīn was assassinated and his third son Muhmūd Khilji II became the king, then Medinīrai was an officer in charge of military affairs. On account of differences between these two, the king had to flee from Mālava to get the favour of Mujafar Shah, the king of Gujarat.[24] Probably, at this juncture Puñjarāja would have crept in as the king of Mālava handing over the charge of minister to his younger brother Muñja. Some historians opine that Medinirāi would have not tolerated Puñja's succession to the throne. This view does not hold good in this connection, as Medinirāi's object would have been fulfilled by this. Afterwards, Puñjarāja might have renounced the world, without accepting the ministership under Mahmūd Khilji II, and in favour of his younger brother. As the king Puñjarāja helped poor people of his kingdom, with plenty of monitary help and offerings of food and food-grains. This has been elaborately described in the *praśasti* of *Sārasvata-prakriyā-ṭikā.* So Puñjarāja proved himself as an eminent scholar, poet, king, philanthropist and saint.

Regarding his religious view one may have doubt, about his being a jaina, as he belonged to the *śrīmāla* family. Maṇḍana[25] a famous scholar of Rājasthāna was a jain and belonged to the Śrīmāla family. So in conclusion, I think that there might be two families of the same name, one belonging to jain cult and the other to Vaiṣṇava cult. This has been clearly mentioned in the parśasti, and this evidence itself may remove the doubt.

REGARDING THE PRESENT WORK

The present work consists of three parts: *kārikās, vṛttis* and *udāharaṇas* almost all of which are composed by his own self with the exception of some which are chosen from the works of Kālidāsa, as he says in the beginning of this work ' atrodāharaṇeṣu ' etc.[26] Altogether the whole work is divided into eight chapters (*adhyāyas*), namely (1) *Kāvyasvarūpa-nirūpaṇa,* (2) *śabdadoṣa-nirūpaṇa,* (3) *doṣa-nirūpaṇa,* (4) *vākyārtha doṣa nirūpaṇa,* (5) *śabdaguṇa nirūpaṇa,* (6) *arthaguṇa nirūpaṇa,* (7) *śabdālaṅkāra nirūpaṇa* and (8) *arthālaṅkāra-nirūpaṇa* and every subject has been briefly and clearly dealt with, by the author, giving examples abundantly. The discussions on some points in the *vṛtti* are useful for a student to know the author's view on the particular subject. It seems that Puñjarāja has followed Vāmana in arranging subjects for the chapters, as the latter has arranged in the *adhikaraṇas* in his *alaṅkārasūtra vṛtti.*

---

[24] *cf. madhyayugīna caritra kośa.* Poona. 1937. P. 609.

[25] *cf. Jain sāhityano saṅkṣipta itihāsa (sacitra)* by Mohanalal D. Desai, Bombay, 1933, pp. 475-484.

[26] p. 2. adh. 1, sl. 6.

In some cases he has mixed up *vṛtti* and *udāharaṇa* with *kārikās* and hence it is not possible to separate *kārikās* only for numbering.

Out of five schools of poetics, *alaṅkāra* school was founded by Bhāmaha and Puñjarāja seems to follow him in giving self-composed illustrations.[27] Though he accepts '*pratibha*' as the cause of poetry following Bhāmaha, Vāmana and others, regarding the characteristics of *kāvya* he follows Mammaṭa.[28] Without expressing his own opinion in respect of divisions of Kāvya, he gives divisions like 'uttāma, madhyama and adhama' as mentioned by others. This defect may be noticed in other topics also in later parts of this work, especially in alaṅkārādhyāya VIII.[29]

After the benedictory verses, in the short introduction of this work, Puñja opines that the person incapable of composing poems should attempt to get them composed through others (स्वयमकविरन्यद्वाराऽपि काव्यनिर्माणप्रयत्नं कुर्यादित्यभिप्राय:). This gives room for doubts about his own composition and those are also supported by the presence of some verses which may not be his own composition. The verses which seem to be addressed to Puñja by his admirers, bearing his name are as follows :—

पृथ्वी भरं वहति ते नृप पुञ्ज बाहौ ॥ अ. ८. श्लो. ७९. पृ. ५९
वितरति वित्तं पुञ्जो अ. ८ श्लो. ८५ पृ. ६०.
भाग्यं तवान्यादृशमेव पुञ्ज । अ. ८. श्लो. १२७. पृ. ६६.

As Pañja has promised in the introduction that he would not accept compositions of others except those of Kālidāsa for illustrative examples, how could he accept these verses which evidentally belong to others? Any how one has to be satisfied that those compositions being his property, belong to him only and there could not be any doubt regarding the authorship of the composition *Śiśuprabodha Kāvyālaṅkāra*.

While comparing the verses of the printed editions of Kālidāsa's works, with the verses accepted as examples in this present work, one may find some peculiar readings of a few words which are enumerated below :—

Accepted in शि. का.	Page No.	Other editions	
मुखस्रंसिभि:	४	मुखभ्रंशिभि:	अ. शा. अं. १ श्लो. ७
सर:पङ्कज बिशेन	५	रसात्पङ्कज बिसेन	कु. सं. स. ३ श्लो. ३७
विश्वस्तै:	५	विश्रब्धं	अ. शा. अं. २. श्लो. ६.
विश्रब्धै:	३७		
विश्रान्ति	,,	विश्रामं	

[27] *cf. ibid.*, p. 1, adh. 1. sl. 3 and 6 and *bhāmahā-laṅkāra* ed. by D. T. Tatacharya, Tiruvadi, 1934, p. 62, ch. II-96.

[28] *cf. ibid.*, p. 2. adh. 1. sl. 9 and *Kāvya-prakāśa ullāsa* 1, *Kārikā* 4.

[29] *Ibid.* P. 59. adh. VIII. अथ तुल्ययोगितालङ्कार: etc.

Accepted in शि. का.	Page No.	Other editions	
वदन्त्यपर्णामिति	६६	वदन्त्यपर्णेति च	कु. सं. स. ५. श्लो. ७.
गृहेऽपि पेशलं	२८	गृहेषु पेलवं	कु. सं. स. ५. श्लो. ४.
विपुलजघनां		विवृतजघनां	मे. दू. पू. मे. श्लो. ४१.

I suppose that these readings which he might have found in some of the MSS which were availed by him and adopted in the examples, are better than those appearing in published editions, or he might have collected those from the illustrations, given by rhetoricians like भोज, मम्मट, महिमभट्ट[30] and others

PROBABILITY OF HIS OTHER WORKS

As some of the verses which Puñja has given for illustrations, bear some historical names like वीरसेन,[31] रणमल्ल,[32] and some epic (?) names like मधुमञ्जरी and चन्द्रकेतु[33] with their description of valour and love-affair respectively. I feel that these verses may be the parts of his other works. The name, वीरसेन[34] must be the name of a king belonging to आभीर dynasty, who conquered Mālava in the early century A.D. Or, वीरजी (वीरमदेव)[35] the father of डुङ्गरसी the Tomar ruler of Gwalior might have been meant by the name वीरसेन. Because he flourished in the days of Muhmad Khilji I who was the father of Giāsuddīn Khilji, the patron of Puñjarāja.

In the same way, रणमल्ल may be the same person रणमल्ल of मण्डोवर who helped कुम्भकर्ण गुहिलोत the Rāṇā of Udaipur,[36] in slaying the Cācā and Merā, to take revenge for causing the death of his (Kumbhakarṇa's) father. So, I infer that Puñja might have written some work on their heroic achievements.

Regarding मधुमञ्जरी and चन्द्रकेतु, the author himself says that he has described their love-affair in the verse 'पुलकित तनुयष्टि' etc. (P. ३६, अ. ६. श्लो. ३६). There are other verses also which may be connected with the same topic, though the author has not clearly mentioned. This also gives scope for infering that he might have written compositions on such topics.

In a few cases, the author seems to have lost his originality, and hence

---

30 *e. g.* verse गाहन्तां महिषा etc. काव्यमाला ९४. सरस्वतीकण्ठाभरण of भोजदेव. (1925) p. 44, काव्यप्रकाश of मम्मट, (Poona, 1933 V. Edition) Pp. 373-374 and व्यक्तिविवेक of महिमभट्ट. (Benares, 1936) Pp. २६१-३६२.

31 *cf. ibid.* P. 35. Adh. 6. Sl. 27.

32 *cf. ibid.* P. 56. Adh. 8. Sl. 48.

33 *cf. ibid.* P. 37. Adh. 6. Sl. 36 (vṛtti).

34 *cf.* Madhyayugīna caritrakośa. P. 119. under Ābhīra.

35 *cf.* J.O.I. Baroda. Vol. XIV. No. 1 (Sept. 1964), P. 82 l. 1-10.

36 *cf.* Madhyayugīna caritrakośa. P. 248. under Kumbhakarṇa Guhilota.

he has accepted the verses of others, changing the words to other synonyms as follows:—

शशी हंसीव धवलः । सरांसीवाच्छमम्बरम् ।
स्वामिभक्तो भटः श्वेव । Page 28.

The parallel verse of Daṇḍin runs as follows:

हंसीव धवलश्चन्द्रः सरांसीवामलं नभः ।
भर्तृभक्तो भटः श्वेव (काव्यादर्श. परि, २. श्लो. ५५)

In the same topic, after giving the illustration of स्वामिभक्तो भटः श्वेव for हीनोपमा, the author drops out the illustrations of अधिकोपमा and अप्रतीतोपमा in the text. This may not be due to the haplographical omission committed by the scribe.

Though the author does not discuss much about the topics in comparison with other authors, still especially in one topic, he has tried to express his own opinion by refuting the other one.

The verse उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् etc. शिशुपालवध, स. ३. श्लो. ८ which is accepted as the example of उत्पाद्योपमा by भोज in his सरस्वतीकण्ठाभरण (P. ३५२) has been discussed and has been elegantly proved to be the example of अलौकिकातिशयोक्ति.

Thus, I have discussed briefly the merits and demerits of the author of *Śiśuprabodhakāvyālaṅkāra* and propose to leave this work in the hands of scholars for their further findings, as well as in the hands of young students who can derive a general study of गुण, दोष and अलङ्कार in a nut-shell instead of going into the ocean-like works of मम्मट and others.

In conclusion, I feel that it is my privilege to offer my sincere gratitude to Dr. Bhogilal J. Sandesara, the Director of Orintal Institute, Baroda for his generous and liberal attitude towards me and for entrusting this noble task. Secondly I must express my heart-felt thanks to Dr. Umakanta P. Shah the Dy. Director of the said Institute who gladly instructed me in procedure of editing this work. I would be failing in my duty if I do not mention the name of my friend Shri Jagannath S. Pade. He has helped me in this work as a guide and consultant. So, I owe him a great debt and I feel proud to thank him. I am also indebted to the authorities of Bhandarkar Oriental Institute for lending me the MS. C. for reference. The artist Shri S. M. Waghela deserves my special thanks, for his unselfish and regardful service to me, by drawing the illustrations of *bandhas* of *padma, cakra* and *hāra.*

The manager of the Press of the M. S. University of Baroda, Shri Ramanlal Patel who has patiently taken pains in printing this work deserves to be thanked.

Oriental Institute,
Baroda,
14th Nov., 1964.

B. L. SHANBHOGUE

CONTENTS OF THE TEXT

विषयः	पृष्ठानि
प्रथमोऽध्यायः, (काव्यस्वरूपनिरूपणम्)	१–७
मङ्गलाचरणम्	१
ग्रन्थविधानोद्योगहेतुकथनम्	१
काव्यहेतुः	२
काव्यलक्षणम्	२
काव्यस्य त्रिविधगतेर्निरूपणम्	३
उदाहरणानि-	३–४
चेष्टया भावाभिव्यक्तिः	३
चेष्टयाऽभिप्रायव्यक्तिः	३
वचनेन भावाभिव्यक्तिः	४
वचनेनाऽभिप्रायव्यक्तिः	४
स्वभावोक्तिः	४
अलङ्कारोक्तिः	४
मातान्तरेण त्रिविधकाव्यनिर्देशः	४
उत्तमकाव्यलक्षणम्	४
रसभावरसाभासभावाभासगुणालङ्कार-षोषाणामुदाहरणानि	४–५
मध्यमकाव्यलक्षणम्, उदाहरणं च	६
अधमकाव्यलक्षणम्	६
द्वितीयोध्यायः (शब्ददोषनिरूपणम्)	७–१६
पददोषनामनिर्देशः	७
विशेषणपददोषनामनिर्देशः	८
लक्षणोदाहरणानि-(पददोषाणाम्)	
१ अपभ्रष्टस्य	
२ अपुष्टार्थस्य	८
३ अप्रयुक्तस्य	८
४ विसंबन्धस्य	८–९
५ अपेतार्थस्य	९
६ परिक्लिष्टस्य	९
७ अनर्थकस्य	९
८ सन्दिग्धस्य	९
९ अप्रसिद्धस्य	१०
१० दुर्बोधस्य	१०
११ रूढिबाधितस्य	१०
१२ नेयार्थस्य	१०
१३ गूढार्थस्य	१०
१४ अप्रतीतस्य	१०
१५ अवाचकस्य	१०
१६ देश्यस्य	११
१७ विशेषणापेक्षस्य	११
१८ अक्षमार्थान्तरस्य	११
१९ कष्टस्य	११
२० पर्यायविज्ञेयस्य	११
२१ छन्नस्वार्थस्य	११
२२ विरुद्धार्थान्तरस्य	१२
२३ विरुद्धस्य	१२
२४ ग्राम्यस्य	१२
लक्षणोदाहरणानि-(विशेषणपददोषाणाम्)	
१ प्रतीतार्थस्य	१३
२ असामर्थ्याभिधायिनः	१३
३ हेत्वपेक्षस्य	१३
४ असंभाव्यार्थकस्य	१३
५ अप्रयोजनस्य	१४
६ हीनार्थस्य	१४
७ अधिकार्थस्य	१४
८ समयन्यूनत्वस्य	१४
९ विरोधोद्भाविनः	१४
स्मृति-तर्क-वेदान्त-भाट्ट-लोक-देश-काल-कला-ज्योतिष-वैद्यकविरुद्धानाम्	१४–१६
तृतीयोऽध्यायः, (दोषनिरूपणम्)	१६–२२
वाक्यदोषाणां नामनिर्देशः	१६

विषयः	पृष्ठानि
लक्षणोदाहरणानि-	
१ शब्दहीनस्य	१६
२ क्रमभ्रष्टस्य	१६-१७
३ व्याकीर्णस्य	१७
४ पुनरुक्तिमतः	१७
५ वाक्यगर्भस्य	१८
६ अपुष्टार्थस्य	१८
७ अतिरिक्तपदस्य	१८
८ हीन(न्यून)स्य	१९
९ पदान्तराकीर्णस्य	१९
१० विसन्धिनः	१९
११ श्रुतिकर्कशस्य	१९
१२ अवाचकस्य	२०
१३ भग्नवृत्तस्य	२०
१४ यतिच्युतस्य	२०
१५ भग्नरीतिकस्य	२१
१६ ग्राम्यस्य	२२
चतुर्थोऽध्यायः, (वाक्यार्थदोषनिरूपणम्)	२२-२६
वाक्यार्थदोषाणां नामनिर्देशः	२२
उदाहरणानि	२२-२४
१ रीतिभङ्गस्य	२२
२ विरोधस्य	२३
३ सन्दिग्धत्वस्य	२३
४ अक्रमस्य	२३
५ उपक्रमोपसंहारविरुद्धस्य	२३
६ दुष्प्रतीतत्वस्य	२३
७ अनौचित्यस्य	२४
उपमारूपकदोषाणां नामनिर्देशः	२४
उदाहरणानि	२४-२५
१ भिन्नलिङ्गोपमायाः	२४
२ विभिन्नवचनायाः	२४
३ हीनोपमायाः	२४
४ अपेक्षिण्याः	२४

विषयः	पृष्ठानि
५ खण्डितायाः	२५
६ असंभाव्यार्थकायाः	२५
७ भग्नसंवृत्तेः	२५
१ खण्डितरूपकस्य	२५
२ अप्रतीतगुणस्य	२५
३ इतिहासविरुद्धस्य	२५
४ अधिकरूपकस्य	२६
५ हीनरूपकस्य	२६
पञ्चमोऽध्यायः (शब्दगुणनिरूपणम्)	२६-३०
गुणलक्षणम्	२६
गुणनामनिर्देशः	२६
लक्षणोदाहरणानि	२७-३०
१ ओजसः	२७
२ प्रसादस्य	२७
३ समतायाः	२७
४ श्लेषस्य	२८
५ औदार्यस्य	२८
६ समाधेः	२८-२९
७ माधुर्यस्य	२९
८ सौकुमार्यस्य	२९
९ अर्थव्यक्तेः	२९-३०
१० कान्तेः	३०
षष्ठोऽध्यायः (अर्थगुणनिरूपणम्)	३०-४१
लक्षणोदाहरणानि	
१ ओजसः (अर्थप्रौढिः साभिप्रायतया, व्यासेन, समासेन)	३०-३१
२ प्रसादस्य	३२
३ समतायाः	३२
४ श्लेषस्य	३३
५ औदार्यस्य	३३
६ समाधेः (तद्भेदानाम् च)	३४
७ माधुर्यस्य	३४-३५
८ सौकुमार्यस्य	३५
९ अर्थव्यक्तेः	३६

विषयः	पृष्ठानि
१० कान्तेः	३६–३७
मतान्तरेण गुणत्रयम्–रीतिः-	
१ वैदर्भी, २ गौडी	३७
३ पांचाली	३८
मतान्तरेण रीतिकथनम्–१ रीतिः	
१ असमासा, २ दीर्घसमासा,	
३ अल्पसमासा	३८
अर्थस्य रीतिः–तल्लक्षणोदाहरणानि	३८–३९
२ संवृत्तिः–तल्लक्षणोदाहरणानि	३९
३ औचित्यम्–तल्लक्षणोदाहरणानि	
१ शब्दौचित्यस्य	४०
२ अर्थौचित्यस्य	४०
सप्तमोऽध्यायः	
(शब्दालङ्कारनिरूपणम्).	४१–४९
अलङ्कारलक्षणम्। तद्भेदद्वयनिरूपणम्	४१
यमकलक्षणमुदाहरणं च	४१–४५
आदियमकम्	४१
मध्ययमकम्	४२
अन्त्ययमकम्	४२
भिन्नचरणयमकम्	४२
संदंशयमकम्	४२
संपुटयमकम्	४२
शृङ्खलायमकम्	४२
चतुश्चरणेष्वादियमकम्	४३
चतुश्चरणेष्वन्त्ययमकम्	४३
महायमकम्	४३
चतुर्भद्रयमकम्	४३
श्लोकयमकम्	४४
अर्धश्लोकयमकम्	४४
चरणयमकम्	४५
चरणान्तयमकम	४५
अनुप्रासलक्षणम्	४५
चरणेष्वाद्यानुप्रासः	४५
चरणे मध्यानुप्रासः	४५
चरणान्त्यानुप्रासः	४५
आद्यन्तचरणानुप्रासः	४५
यत्यन्त्यानुप्रासः	४६
पदाद्यनुप्रासः	४६
पदमध्यानुप्रासः	४६
अन्तानुप्रासः	४६
सङ्कीर्णानुप्रासः	४६
अभिन्नार्थपदानुप्रासः	४७
भिन्नार्थपदानुप्रासः	४७
चित्रकवित्वम्–१ पद्मबन्धः	४७
२ चक्रबन्धः	४८
३ गोमूत्रिकाबन्धः	४८
४ हारबन्धः	४८
५ सर्वतोभद्रम्	४८
अनुलोमप्रतिलोमम्	४९
द्व्यक्षरम्	४९
अष्टमोऽध्यायः	
(अर्थालङ्कारनिरूपणम्)	५०–७५
अलङ्कारलक्षणम्	५०
अलौकिकातिशयोक्तेर्लक्षणोदाहरणानि	५०
लौकिकातिशयोक्तेर्लक्षणोदाहरणानि	५१
उपमाद्यलङ्काराणां नामनिर्देशः	५१
१ उपमा, लक्षणम्-भेदकथनम्-	
उदाहरणानि च	५२
पूर्णा	५२
धर्मलोपे	५२
द्योतकलोपे	५२
गुणद्योतकलोपे	५२
सत्युपमानेऽन्येषां लोपे	५२
वाक्यार्थोपमा-इवशब्दसहिता	५३
,, इवशब्दरहिता	५३
उपमाया भेदान्तरकथनम्-जात्युपमा	५३
द्रव्योपमा	५३
गुणोपमा	५३
क्रियोपमा	५४
उपमानसूचकशब्दानां निर्देशः	५४
अभूतोपमानिरसनम्-स्वमतप्रदर्शनं च	५५
२ सन्देहः-लक्षणोदाहरणे	५५
मतान्तरेषु सन्देहः	५५

विषयः	पृष्ठानि
३ प्रतिवस्तूपमा-लक्षणम्-उदाहरणे च	५६
४ उपमाक्रमः-लक्षणोदाहरणे	५६
५ आक्षेपः-लक्षणम्	५६
,, उदाहरणे	५७
मतान्तरे-लक्षणोदाहरणानि	५७
६ व्यतिरेकः, लक्षणम्-भेदौ-उदाहरणे च	५७
वाच्ये सादृश्ये-प्रतीयमाने सादृश्ये	५७
७ विशेषोक्तिः-लक्षणम्	५८
प्रकारान्तरेण विशेषोक्तिः-लक्षणोदाहरणे	५८
८ रूपकम्-लक्षणोदाहरणानि	५८
९ भ्रमः-लक्षणम्	५८
उदाहरणे	५९
१० अप्रस्तुतस्तुतिः-लक्षणोदाहरणानि	५९
११ तुल्ययोगिता (साम्यम्) लक्षणम्	५९
भेदत्रयकथनम्, उदाहरणानि च	६०
१२ समासोक्तिः-लक्षणोदाहरणे	६०
१३ अन्योक्तिः-लक्षणम्	६०
उदाहरणम् मतान्तरेण लक्षणोदाहरणे च	६१
अपह्नुतिः, लक्षणं, भेदौ, उदाहरणे च	६१
१४ उत्प्रेक्षा-लक्षणम्	६१
भेदाः, उदाहरणानि च	६२
१५ अर्थान्तरन्यासः, भेदाः उदाहरणानि च	६३
१६ अनुमानम्-लक्षणम्, उदाहरणे च	६४
१७ व्याजोक्तिः-लक्षणम्	६४
उदाहरणम्	६५
१८ हेतुः-लक्षणं, भेदौ, उदाहरणे च	६५
१९ सहोक्तिः-लक्षणं, भेदौ, उदाहरणे च	६५
२० दृष्टान्तः-लक्षणोदाहरणे	६६
२१ परिवृत्तिः-लक्षणं, भेदौ, उदाहरणे च	६६
२२ उदात्तता-लक्षणोदाहरणे	६६
२३ पर्यायोक्तिः-लक्षणम्	६६
उदाहरणम्	६७

विषयः	पृष्ठानि
२४ अन्योन्यम्-लक्षणमुदाहरणे च	६७
२५ एकावली-लक्षणोदाहरणे	६७
२६ विभावना-लक्षणोदाहरणे	६७
उदाहरणान्तरम्, मतान्तरे लक्षणं च	६८
२७ विरोधः-लक्षणमुदाहरणे च	६८
२८ दीपकम्-लक्षणम्	६८
क्रियादीपकोदाहरणानि	६८
कारकदीपकोदाहरणम्	६९
विशेषणदीपकम्	६९
मालादीपकम्	६९
२९ श्लेषः-लक्षणोदाहरणे	७०
पदश्लेषः	७०
अलङ्कारान्तरोत्पादकश्लेषः	७०
श्लेषस्यार्थालङ्कारत्वम्	७१
३० सङ्कीर्णम्-लक्षणं भेदद्वयनिर्देशश्च	७१
अङ्गाङ्गितया संसर्गस्योदा°	७१
समकक्षतया संसर्गस्योदा°	७२
वाच्यसामर्थ्यलभ्ययोः संसर्गस्योदा°	७२
वाच्यध्वन्यमानयोः संसर्गस्योदा°	७२
३१ रसवदलङ्कारः-लक्षणोदाहरणे	७२-७३
मतान्तराऽनुसारेण भावविचारः	७३-७४
उपसंहारः (श्लो. १९०)	७५
ग्रन्थकृत्प्रशस्तिः	७५-७६
Appendix A.	
सारस्वतप्रक्रियाटीकारयप्रशस्तिः	७७-७९
Appendix B.	
चित्रबन्धाः १ पद्मबन्धः	८०
२ चक्रबन्धः	८१
३ गोमूत्रिकाबन्धः	८२
४ हारबन्धः	८३
५ सर्वतोभद्रम्	८४
Appendix C. Index of the verses quoted from the works of Kālidāsa.	८५-८६

ॐ

शिशुप्रबोधकाव्यालङ्कारः

श्रीगणेशाय नमः[1] [श्री]सरस्वत्यै नमः।

गन्धर्वैरुपगीयमानचरितः प्रीत्या मिलल्लोचनो
लीलाचञ्चलकर्णतालचकितामुड्डीय कुम्भस्थलात्।
व्यालीनां भ्रमरावलीं विदुतलेऽलङ्काररूपां दधत्
कस्तूरीतिलकोपमां स जयति श्रीमान् गणानां पतिः ॥ १ ॥

श्रेयोऽतिशयार्थं[2] गणपतेर्बीजमपि वागधिरूढं भवत्विति ग्रन्थादौ **गन्धर्व**पदप्रयोगः। विदुः कुम्भयोर्मध्यविभागः। 'कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान्' [ना. अ. २-८-३८]। स्वभावचपल**कर्णताल**ताडनशङ्कया कुम्भयोरग्रभागमपहाय **विदुतल**विलीनां मद-सौगन्ध्यमनुभवन्तीमलिपङ्क्तिं **दधदि**त्यनेन सेवकानामनपायोऽभिमतसुखलाभो व्यज्यते। **अलङ्काररूपा**[3] **कस्तूरीतिलकोपमे**ति विशेषणद्वयेन सङ्गीतप्रसिद्धालङ्कारविलक्षणोपमाद्य-लङ्कारशास्त्रमिदमिति वस्तुनिर्देशोऽपि व्यज्यते। **जयती**त्यनेन नमस्कारोऽप्याक्षिप्यते।

गुणालङ्कारश्रीसुरभितपदार्थव्यतिकर-
स्फुटौचित्यं व्यक्तीकृतरसमदोषं किमपि तत्।
कविः काव्यं कर्तुं प्रभवति ययाऽन्तः प्रतिभया
नमस्तस्यै वाचे सहृदयहृदाह्लादनकृते ॥ २ ॥

यथा कवित्वबीजत्वेन हेतुभूतया **कविरीदृक्किमपि** तत्**काव्यं कर्तुं** प्रभुर्भवति **तस्यै** सरस्वत्यै **नमः**।

व्यङ्ग्यनिरूपणचतुरैस्तत्तदुपन्यासयुक्तिवैचित्र्यात्।
काव्यालङ्कृतिमार्गो[4] व्युत्पित्सूनामगम्यतां नीतः ॥ ३ ॥

---

१ Before this ॐ in a peculiar Jaina style in both. A. ॐनमो विनायकाय। श्रीपुञ्जराजो नः।

२ B य्रोतिश०

३ A ०रूपा changed to ०रूपो. B. ०रूपो.

४ B. काव्यालङ्कृतमार्गे.

तस्मादहमतिगहनं साकल्यादाकलय्य तत्त्वार्थम् ।
काव्यालङ्कृति[1]**शास्त्रं** सङ्ग्रहयुक्त्या नयामि सुगमत्वम् ॥ ४ ॥

अल्पव्युत्पत्तीनामपि कवितामुत्तमां विधित्सूनाम् ।
वैदग्ध्यसिद्धिहेतोर्ग्रन्थविधाने ममायमुद्योगः ॥ ५ ॥

अत्रोदाहरणेषु श्लोकान्**कविकालिदासस्य** ।
कतिचिल्लिखामि शेषान्यथामति **स्वरचितानेव** ॥ ६ ॥

श्रेयो यशोऽर्थसिद्धिं निर्वृतिमप्युत्तमं काव्यम् ।
वितनोति तेन मतिमान्प्रयतेताऽमुष्य निर्माणे ॥ ७ ॥

स्वयमेकैविरन्यद्वाराऽपि काव्यनिर्माणप्रयत्नं कुर्यादित्यभिप्रायः ।

लोकस्थित्यभिधानव्याकरणादिप्रवीणतोल्लसिता ।
जनिता प्राक्तनपुण्यैर्हेतुः **प्रतिभैव काव्यस्य** ॥ ८ ॥

आदिशब्दाच्छन्दःकलाकामशास्त्रकाव्यनाटकाद्यन्यदप्यूह्यम् । **प्रवीणत**या व्युत्पत्त्यो-**ल्लसितोद्भू**तसंस्कारा **प्रतिभैव काव्यस्य हेतुः** । सत्यामपि व्युत्पत्तौ प्रतिभां विना काव्यस्यानुत्पत्तेः ॥

अथ[2] **काव्यलक्षण**माह ।

चारुत्वेन[3] मिथः स्पर्धामादधानाविव स्फुटम् ।
शब्दार्थौ गुणसम्पन्नावदोषौ **काव्य**मुच्यते ॥ ९ ॥

एवंविधौ समुच्चितौ शब्दार्थौ काव्यम् । चारुत्वं निरूपयन्**शब्द**मुदाहरति ।

शब्दो विवक्षितार्थैकयोग्यः सत्स्वपरेषु यः ।
स चारुः स्याद्यथा मित्रादुल्लासोऽलम्भि पङ्कजैः ॥ १० ॥

मित्रादुल्लासोऽलम्भि पङ्कजैरित्यत्रोल्लासलाभलक्षणविवक्षितार्थैकयोग्यतया चारुत्वं मित्रशब्दस्य वर्तते[4] । शब्दव**दर्थ**मुदाहरति

अर्थः सहृदयाह्लादकारी चारुत्वमृच्छति ।
यथा दूये निदाघेन रजनीराजयक्ष्मणा ॥ ११ ॥

---

१ B. ०लङ्कृत०

२ B. omits अथ.

३ B. ०त्वेम (sic.)

४ B. वर्ति (sic).

काचिद्रात्रेरतितानवेन रतिकेलिकौतुकापर्याप्त्या विषण्णा कोमलतनुकान्तिदायिनं निदाघं निन्दति। **रजनीराजयक्ष्मणा निदाघेन दूय** इति। अत्र रजन्याः कालविशेषस्यामयविशेषेण सह सम्बन्धायोगेऽपि कार्श्य[1]कारितोपचारान्निदाघे राजयक्ष्मतारोपणान्वयं घटयन्प्रगल्भोऽर्थः सहृदयाह्लादकारित्वेन चारुत्वमासादयति।

इह पुनः शब्दार्थयोर्लाक्षणिकलक्ष्यव्यञ्जकव्यङ्ग्यभेदनिरूपणमप्रगल्भधियामुद्वेगदायीत्युपेक्षितम**स्मद्विरचिते ध्वनिप्रदीपे** द्रष्टव्यम्। **गुणदोषाद्यग्रे**ऽभिधास्यते। अथ काव्यस्य **त्रिविधां गतिं** निरूपयति।

भावाभिप्राययोर्व्यक्तिश्चेष्टया वचनेन वा।
स्वभावोक्तिर्विभूषोक्तिरिति काव्यगति**स्त्रिधा** ॥ १२ ॥

चेष्टया भावस्याऽभिव्यक्तिः, वचनेन भावाभिव्यक्ति[2]ः, चेष्टया वा[3]ऽभिप्रायव्यक्तिः, वचनेनाऽभिप्रायव्यक्तिरि**त्येका गतिः**, स्वभावोक्ति**रेका गति**रलङ्कारोक्ति**रेका गति**रेवं **त्रिधा** काव्यगतिर्भवति। क्रमेणोदाहरणानि। तत्र **चेष्टया भावाभिव्यक्ति**र्यथा **महाकवेः**

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे
तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा।
आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती
शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १३॥

[अ. शा. अं. २–श्लो. १२]

अत्र शकुन्तलाया रति**भावस्य चेष्टयाऽभिव्यक्तिः**।

चेष्टयाऽभिप्रायव्यक्तिर्यथा

विलासमधुराक्षरं किमपि वाञ्छति प्रेयसि
स्मरप्रचुरसाध्वसभ्रमितसाचिवक्त्राम्बुजा।
विमोचयितुमञ्चलं न खलु वक्ति लज्जानता
पयोजमुकुलाकृतिं नववधूर्विधत्तेऽञ्जलिम् ॥ १४ ॥

अत्र कमलमुकुलाकृतिदर्शनरूपया **चेष्टया** दिनावसानसमयावधि प्रतीक्षालक्षणोऽ**भिप्रायो** व्यञ्जितः। भावो रत्यादिः। अभिप्रायस्तु विवक्षितमाकूतम्।

---

१ B. ०योगोपि कार्य०

२ A. ०भाभि० changed to ०भावाभि० B. ०भाभि०

३ B. omits वा.

वचनेन भावाभिव्यक्तिर्यथा

मलयानिलचञ्चलप्रवाला चल[1]गूढस्तवका मुहुर्वलन्ती ।
नवकन्दलिनी लता नितान्तं सखि पश्यालिनमाकुलीकरोति ॥ १५ ॥

अत्र लतावर्णनव्यपदेश**वचनेन** रते**र्भावस्याभिव्यक्तिः**। **पश्ये**त्यस्य वाक्यार्थः कर्म ॥

वचनेनाभिप्रायव्यक्तिर्यथा

अत्र ग्रामटिकायां पथिक कथं ते निवाससौकर्यम् ।
सायं पयोधरोन्नतिमीक्ष्य भवान्वसति चेद्वसतु ॥ १६ ॥

अत्र श्लिष्टेन **वचनेनाऽभिप्रायो** व्यञ्जितः ॥

स्वभावोक्ति[2]**र्यथा महाकवेः**

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रं(भ्रं)शिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ १७ ॥

[अ. शा. अं. १ श्लो. ७]

अलङ्कारोक्तिर्यथा

रिपुनृपसम्पदमुष्मिन्नवपरिणीता वधूटीव ।
उत्कण्ठिताऽपि मनसा वलति दृशा जन्मभूमिवात्सल्यात् ॥ १८ ॥

अन्य **उत्तमाधममध्यम**[3]भेदेन काव्यं **त्रिविध**माहुः । **उत्तमं** लक्षयति

रसभावतदाभासगुणादीनां प्रदृश्यते ।
यस्मिन्पोष[4]श्चमत्कारकारी काव्यं **तदुत्तमम्** ॥ १९ ॥

रसस्य पोषो यथा

अन्तःपूरितसूचिभेद्यतिमिरे सङ्केतकेलीगृहे
लीलाव्याजतिरोहितां प्रियतमामप्राप्य यावन्मुहुः ।
यामि व्याकुलतां प्रसारितभुजस्तावत्तदीयस्मित-
ज्योत्स्नादर्शितलोचनैकसुकृतस्तन्व्या समालिङ्गितः ॥ २० ॥

---

१ B. ०वालांचल०

२ B. स्वाभावो०

३ B. उत्तममध्य–(haplographically omits माध.)

४ B. ०पोषा०

यथा वा

दृष्ट्वैवोत्कलिकां वितत्य विरहक्षामां भुजावल्लरी-
मुन्नीय स्मरसाध्वसाकुलतया लीनामिवोरःस्थले ।
अश्लिष्यन्कुशलानुयोगसमयस्पर्धालुरागोर्मिलः
किञ्चित्कम्पितसस्मिताधरमुखीं धन्यः प्रियां चुम्बति ॥ २१ ॥

भावपरिपोषो यथा **महाकवेः**

विवृण्वती शैलसुताऽपि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥ २२ ॥
[कु. सं. स. ३ श्लो. ६]

गर्वभावपरिपोषो यथा

धृतायुधो यावदहं भवामि किमायुधैस्तावदमीभिरेषाम् ।
यद्वा ममास्त्रेण न साध्यमीदृक् साध्येत तत्केन जगत्त्रयेऽपि ॥ २३ ॥

रसाभासपरिपोषो यथा

प्रिये कोकि क्षीणा व्यथयति मनो मे दिनरुचि-
स्तदाऽऽयाह्यालिङ्ग क्षपय निशमेका(कां) पुनरपि ।
अहं नाऽन्यासक्तो न खलु कुपितो न क्षतरति-
स्त्यजामि त्वां दैवापहृत इह कुर्वे किमधुना ॥ २४ ॥

अयं भविष्यत्प्रवासविप्रलम्भ**रसाभासः** । तिर्यग्योनिनायकत्वाद्रसाभासत्वम् ।

भावाभासो यथा **महाकवेः**

ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुक्तेन बिशेन जायां सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥ २५ ॥
[कु. सं. स. ३. श्लो. ३७]

गुणपरिपोषो यथा **महाकवेः**

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्वस्तैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ २६ ॥
[अ. शा. अं. २. श्लो. ६]

अलङ्कारपरिपोषो यथा

यामिनीनववधूः सुधाकरे सान्ध्यरागसिचयं[1] विकर्षति ।
आददे गगनतल्पसम्मिलच्चन्द्रिकोत्तरपटावगुण्ठनम् ॥ २७ ॥

---

१ B. ०सचयं.

मध्यमकाव्यस्य लक्षणमाह

काश्चिच्छास्त्रार्थमाश्रित्य युक्त्या यत्कुरुते कविः ।
काव्यं व्युत्पत्तिसम्पन्नो **मध्यमं** तदुदाहृतम् ॥ २८ ॥

यथा

सम्भावितोऽपि गुरुणा परिपन्थिबुद्ध्या
तस्मिन्नवेत्य समतां मनुते स्वमुच्चैः ।
यस्तन्निकेतननिवेशनहेतुनैव
नूनं कविः स विबुधेतरसत्कृतोऽपि ॥ २९ ॥

गुरोः शुक्रो वैरी । शुक्रस्य गुरुः समः । शुक्रो गुरोर्गृहं मीनराशिमागत उच्चो भवतीत्येतावन्तं **ज्योतिःशास्त्रार्थ**माश्रित्य कविनाऽत्र श्लेषो विहितः ।

यथा वा

त्वत्सरूपो महीपाल कृपालो नावलोक्यते ।
तन्महेस(श)[१]सरूपाणामेकशेषविधानतः ॥ ३० ॥

अत्र **व्याकरणार्थ**निबन्धः[२] ।

यथा वा

प्रेमपूरितचित्तस्य प्रेयसीगुणविभ्रमः ।
सद्यो भुक्तवतोऽभ्यङ्ग इव पुष्णाति मे रसम् ॥ ३१ ॥

भोजनोत्तरकालेऽभ्यङ्गो रसपोषं करोतीति **वैद्यकशास्त्रा**नुसारेण निबन्धोऽत्र ॥

अधमकाव्यलक्षणमाह

यदनुप्रासयमकचित्रादि रसवर्जितम् ।
अपुष्टार्थमतिक्लिष्ट**मधमं** तन्निगद्यते ॥ ३२ ॥

इदन्तु **कालिदासाद्या** नाद्रियन्ते रसैषिणः ।
तथाऽपि शब्दालङ्कारे दिङ्मात्रमभिधास्यते ॥ ३३ ॥

उत्तमाद्या भिदा यद्वत्पक्वखण्डसितागुडाः ।
तस्मान्निर्दोषमधमं[३] न काव्यमतिनीरसम्[४] ॥ ३४ ॥

---

१ A. ०महेस० B. omits श.

२ B. ०निषेधः.

३ B. ०मवमं

४ B. ०मितिनीरसम्.

निजप्रगल्भव्युत्पत्तिशक्तिप्रव्यक्तिकारिणः ।
यतन्ते कवयः काव्ये **मध्यमाधमयो**[1]रपि ॥ ३५ ॥

दोषहानं गुणादानं कर्तव्यं नियमात्कृतौ ।
कामचारः पुनः प्रोक्तोऽलङ्कारेषु मनीषिभिः[2] ॥ ३६ ॥

बाह्यशोभाकरत्वेन प्रसिद्धानामसंशयम् ।
तेषामसम्भवेऽपि स्यान्न काव्ये व्यङ्गता क्वचित् ॥ ३७ ॥

यथा—'गाहन्तां महिषा' इत्यादि ॥ [अ. शा. अं. २. श्लो ६]

इति श्रीमालकुलश्रीमाल[3]भारमालवमण्डलालङ्कार**जीवनेन्द्र**[4]नन्दनमफरलमलिक **श्रीपुञ्जराज**विरचिते **शिशुप्रबोधे काव्यालङ्कारे काव्यस्वरूपनिरूपणाध्यायः प्रथमः** ॥१॥छ॥

[अथ द्वितीयोऽध्यायः ।]

सगुणमलङ्कृतिमदपि स्पृष्टं यैर्वपुरिव स्त्री · ाम् ।
निन्द्यत्वमेति काव्यं ते **दोषाः** प्रागिहोच्यन्ते ॥ १ ॥

तत्र **पददोषाः**

अपभ्रष्टमपुष्टार्थमप्रयुक्तमथाऽपरम् ।
विसम्बन्धमपेतार्थं परिक्लिष्टमनर्थकम् ॥ २ ॥

सन्दिग्धमप्रसिद्धं च दुर्बोधं रूढिबाधितम् ।
नेयार्थमथ गूढार्थमप्रतीतमवाचकम् ॥ ३ ॥

देश्यं विशेषणापेक्षमक्षमार्थान्तरं तथा ।
कष्टं पर्यायविज्ञेयं छन्नस्वार्थं ततः परम् ॥ ४ ॥

---

१ B. मध्यमाध्यमयो०

२ A. मनीषिः changed to मनीषिभिः; B मनीषिः.

३ B. भीमार०

४ A. जीवनरेन्द्र changed to जीवनेन्द्र.

विरुद्धार्थान्तरं तद्वद्विरुद्धं ग्राम्यमित्यपि ।

अथ[1] **विशेषणपदानि**

विशेषणं प्रतीतार्थमसामर्थ्याभिधायि च ॥ ५ ॥
हेत्वपेक्षमसम्भाव्यार्थकं चैवाऽप्रयोजनम् ।
हीनार्थमधिकार्थं च समयन्यूनमेव च ॥ ६ ॥
विरोधोद्भावि चैतेषां[2] सलक्ष्यं लक्ष्म कथ्यते ।
अपभ्रष्टमसाधु स्याच्छब्दशास्त्रविरोधि यत् ॥ ७ ॥
यथा बाधति शीतांशुर्वियोगार्ता करैरिमैः ।

अत्र '**न तं बाधन्ति भूतानि**', '**स्तुवीत चरितैरिमै**' रित्यादि**पुराण**प्रयोगमवलोक्य बाधत एभिरिति[3] प्रयोक्तव्ये शब्दशास्त्रविरोधि 'बाधति' 'इमै'रिति च प्रयुक्तम् । त**दपभ्रष्ट**मपशब्दितमिति ॥

यत्तु तुच्छाभिधानं स्या**दपुष्टार्थं** तदुच्यते ॥ ८ ॥
यथाऽयं षोडशार्धार्धवदनः श्रेयसेऽस्तु वः ।

अत्र '**चतुर्मुख**' एतावति वाच्ये '**षोडशार्धार्धवदन**' इति पदं तुच्छार्थम् ।

तदप्रयुक्तं यत्साद्भिः प्रयुक्तं नैव साध्वपि ॥ ९ ॥

यथा

नहीदमन्यत्र विभावयामः सौरभ्यमाह्लादकरं च रूपम् ।
इतीव गुञ्जारवकैतवेन पद्मानवाप्य भ्रमरा वचन्ति ॥ १० ॥

अत्र 'वा पुंसि पद्मं नलिनम् (ना. अ. १-१०-३९)' इति पुल्लिङ्गेऽप्यनुज्ञातमपि शिष्टैः काव्यादौ न प्रयुक्तम् । तथा च प्रकृतिप्रत्यय[4]विभागात्सुसिद्धमपि न हि वचिरान्तिपरः प्रयोगार्ह इति **वचान्ति**पदमप्रयुक्तम् । तस्मात् 'पद्मान्यवाप्य भ्रमरा वदन्ती'ति युक्तः पाठः ।

सम्बन्धिनि यदेकत्र रूढमन्यत्र योजितम् ।
यत्स्याद्विरुद्धसम्बन्धि[5] **विसम्बन्धं** तदुच्यते ॥ ११ ॥

---

१ B. अपि
२ B. चैतैषां
३ A. एभिसिरिति corrected by Sec. m. B. एभिरिरिति.
४ प्रतिप्रत्यय A. cor. sec. m. B. प्रतिप्रत्यय.
५ B. संबं*.

यथा

हयबृंहितेन गजहेषया तथा भटवासितेन मुखरीकृता दिशः ।

अत्र गजानां बृंहितं, हयानां हेषा, तिरश्चां वासितमिति रूढसम्बन्धानि पदान्यन्यसम्बन्धाद्विरुद्धसम्बन्धानि ।

वाञ्छितार्थादपेतं यद**पेतार्थं** तदुच्यते ।
अन्यार्थमर्थहीनं चेत्यस्य **भेदद्वयं** विदुः ॥ १२ ॥

यथा

हिरण्यपूर्वं कशिपुं विदार्य नृहरिर्नखैः ।
दैतेयवर्गं तरसा भपूर्वं यमलम्भयत् ॥ १३ ॥

अत्र '**हिरण्य**' **पूर्वं** '**कशिपु**' **मि**ति सुवर्णकौपीनाभिधेयतयाऽन्यार्थत्वेन दैत्यलक्षणाद्वाञ्छितार्थादपेतत्वम् ।[१] तथा च '**भ**' **पूर्वं** '**य**'मिति केवलमर्थहीनमक्षरद्वयमवसितं न[२] तद्वाच्योऽर्थः । तस्माद्रीतिलक्षणाद्वाञ्छितार्थादपेतामि**त्यपेतार्थम्** ॥

प्रकृत्यादिविभागेन यत्क्लेशादवगम्यते ।
त**त्परिक्लिष्ट**मित्युक्तं यथा प्रागादरिस्तव ॥ १४ ॥

अत्र प्रपूर्वस्येणो[३] लुङि गादेशे कृते **प्रागादि**ति सिद्धस्य पदस्य मरणार्थता क्लेशेनावगम्यते ।

पादपूरणमात्रं यत्प्रयुक्तं त**दनर्थकम्** ।
यथा वन्दे हि देवस्य पादौ द्वौ च शिवस्य नु ॥ १५ ॥

अत्र ह्यादीनि पादपूरणमात्रार्थानि । तथा पादाविति द्विवचनेनैव द्वित्वेऽवगम्यमाने द्वाविति **चानर्थकम्** ॥

क्रिया[४]दिकमुपादाय निमित्तं यत्प्रवर्त्यते ।
अर्थान्तरेऽपि सन्दिग्धं त**त्सन्दिग्ध**मुदाहृतम् ॥ १६ ॥
सञ्ज्ञात्वेनैव तन्मोहात्प्रयुक्तं दूष्यते बुधैः ।
विशेषणतया साधु हिमहेतिरवौ यथा ॥ १७ ॥

---

१ After this B wrongly inserts 'तथा च भपूर्वं यमिति केवलमर्थत्वेन दैत्यलक्षणाद्वाञ्छितार्थादपेतत्वं.'

२ B. After न, च crossed.

३ A. पूर्वस्येणो cor. sec. m. B. पूर्वस्येणो.

४ A. क्रियाया. cor. sec m. B. क्रियाया.

इदं तु **हिमहोति**पदमर्थान्तरे वह्नावपि सन्देह[1]मुत्पाद्योष्णवीर्यस्य द्रव्यान्तरस्य गमकमिति सर्वत्र **सन्दिग्धम्** ॥

यन्मतं नैव[2] लोकानां प्रयुक्तं न च भूयसा ।
अप्रसिद्धं तदत्रोक्तं तरीतर्तिपदं यथा ॥ १७ ॥

यथा भोभवीतिवावदीत्यादि भूयसा प्रयुज्यते, तथा **तरीतर्ती**ति न प्रयुज्यते। लोकप्रसिद्धं न भवतीत्य**प्रसिद्धम्** ॥

प्रकृत्यादिविभागेन यस्यार्थो नाऽवगम्यते ।
त**द्दुर्बोध**मिति प्रोक्तं कुकीलादिपदं यथा ॥ १९ ॥

कुकील: पर्वतः । **आदि**शब्दादाजवञ्ज्यवादि । आजवञ्ज्यवः संसारः ॥

प्रसिद्धया स्थगितेऽर्थे यत्प्रयुक्तं **रूढिबाधितम्** ।
उच्यते गच्छतीत्यर्थे खेलतीति पदं यथा ॥ २० ॥ स्पष्टम् ॥

स्वसङ्केतप्रकॢप्तार्थं **नेयार्थं** तन्निगद्यते ।
यथा विषधराहारतनयोऽब्धिमलङ्घयत् ॥ २१ ॥

विषधरो भुजङ्गः, तस्याहारो वायुः, तस्य तनयो हनूमानिति स्वसङ्केतकॢप्तार्थत्वम् ॥

प्रयुक्तमप्रसिद्धेऽर्थे यदनेकार्थकं पदम् ।
तद्गूढार्थं यथा हेतिर्भिनत्त्यद्रिं सहस्रगोः ॥ २२ ॥

अत्र सहस्रगोरिति गोशब्दोऽनेकार्थोऽप्रसिद्धे नेत्रार्थे प्रयुक्तः ॥

शास्त्र एव प्रतीतं **यदप्रतीतं** तदुच्यते ।

यथा

मनुः स एव भूपानां यो द्यूनाङ्गसमृद्धिदः ॥ २३ ॥

अत्र **मनु**शब्दो मन्त्रवचन **आगम**शास्त्रे प्रसिद्धस्तथा **द्यून**शब्दः सप्तसङ्ख्यालक्षको **ज्योतिःशास्त्र** एव न काव्यादावित्य**प्रतीतम्** ॥

वाचकत्वमनादृत्य व्युत्पत्त्यैव[3] प्रयुज्यते ।
त**दवाचक**मित्युक्तं यथा वर्षति वारिधिः ॥ २४ ॥

अत्र वारि धीयतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या **वारिधि**शब्दो मेघवाचको विहितः ॥

---

१ B. संदहसंदेह (sic).

२ A. नैति.

३ B. विव्युत्प.

देश्यं तदिति निर्दिश्यं यदव्युत्पत्तिमत्पदम् ।
यथा लावण्यतल्लौ ते गल्लौ बाल[1]मृगेक्षणे ॥ २५ ॥

तल्लादिशब्दानामव्युत्पन्नत्वाद्देश्यत्वम् ॥

तत्स्याद्विशेषणापेक्षं यद्वाञ्छति विशेषणम् ।
यथेयं सुकुमाराङ्गी चक्षुषा मां विलोकते ॥ २६ ॥

अत्र विलोकत इत्येतावतैव सिद्धे चक्षुषेति पदमप्रयोजनं प्रयुक्तं, तच्च किञ्चिल्लज्जालोलेनेत्यादि विशेषण[2]मपेक्षते ॥

अक्षमार्थान्तरं तत्स्याद्यस्यार्थान्तरमक्षमम् ।
यथा पतङ्गो ज्वलितं हन्तु तेजोऽरिभूभुजाम् ॥ २७ ॥

अत्र पतङ्गशब्दस्यार्थान्तरं कीटपक्षिविशेषः । स तु प्रत्युत तेजसा हन्यत इत्यक्षमार्थान्तरम् ॥

कर्कशत्वाद्दुरुच्चारं पदं कष्टमितीरितम् ।
यथा वर्त्र्ष्टि[3] जलदश्चातकैरभिनन्दितः ॥ २८ ॥

वर्त्र्ष्टीति कर्कशाक्षरतया दुरुच्चारता ॥

सञ्ज्ञाशब्दस्य पर्यायैरेकानेकार्थवर्तिभिः ।
कल्पितं यत्पदं तत्तु पर्यायज्ञेयमुच्यते ॥ २९ ॥

यथा,

अश्वकान्तानलेनायं पीयते नित्यमम्बुधिः ।
निवसन्नपि तत्रैव क्षौद्रारिस्तं न रक्षति ॥ ३० ॥

अत्र वडवाशब्दस्याश्वकान्ताशब्द एकार्थवृत्तिः । तथा दैत्यवाचिनो मधुशब्दस्य क्षौद्रशब्दोऽभिन्नार्थवृत्तिः पर्यायः ॥

यमर्थं कुरुते स्वीयं प्रकृतिः प्रादियोगतः ।
स च्छन्नो दृश्यते यत्र च्छन्नस्वार्थं तदुच्यते ॥ ३१ ॥

यथा,

आवहन्त्यधिकसञ्ज्वरं मुहुः प्रस्मृतप्रियसमागमोत्सवा ।
अङ्गणे शशिनमेक्ष्य कम्पिता संविवेश भवनं वियोगिनी ॥ ३२ ॥

---

१ A. बोल changed to बाल. B. बोल.

२ A. विशेष corr. Sec. m. B. विशेष.

३ B. वर्त्टि.

अत्राङ्पूर्वस्य वहतेः कृतिः, प्रपूर्वस्य स्मरतेर्विस्मृतिः, सम्पूर्वस्य विशेः सुप्तिः स्वार्थः सञ्छन्न इति **छन्नस्वार्थता** ॥

यस्यार्थोऽन्यो विरुद्धः स्या**द्विरुद्धार्थान्तरं** हि तत् ।
यथाऽनन्दाय जगतो विषं यच्छति वारिदः ॥ ३३ ॥

अत्र[1] 'जीवनीयं कुशं विष'मिति नाम(नामानु)शासनाद्विषशब्दो जलवचनस्तस्यान्योऽर्थो गरलक्षणः । स च प्रकृते विरुद्ध इति **विरुद्धार्थान्तरम्** ॥

त**द्विरुद्धं** प्रस्तुतेन यस्य योगो विरुध्यते ।
यथा तनोतु वः कामं कामशत्रुर्निरन्तरम् ॥ ३४ ॥

अत्र **कामशत्रु**रित्यस्य योगः कामं तनोत्वित्यनेन प्रकृतेन विरुद्धः ॥

सघृणाऽमङ्गलाऽसभ्याः वाच्या अर्थान्तराणि वा ।
स्मार्या वा यस्य जायन्ते **तद्ग्राम्य**मभिधीयते ॥ ३५ ॥

सघृणादीनां वाचकं यथा—

लालाक्लिन्नमुखी सुप्ता मृतेवेयमचेतना ।
नग्ना प्रथयति स्पष्टं नारी मद्यविचेष्टितम्[2] ॥ ३६ ॥

अत्र लालेति जुगुप्सितस्य, मृतेत्यमङ्गलस्य, नग्नेत्यसभ्यस्य वाचकम् ।

अर्थान्तरं यथा

वर्चोयुतं कथमधो वदनं विधाय
त्वं संस्थिताऽसि दयिते मृगशावकाक्षि ।
गुह्यं निजं प्रकटय द्रविणेन गुह्य-
केशोऽस्मि तेऽभिलषितं परिपूरयामि ॥ ३७ ॥

अत्र तेजोवाचिनो **वर्चः**शब्द**स्यार्थान्तरं** विष्ठेति **सघृणार्थान्तरम्**। तथा 'संस्था च मर्यादा धारणा स्थिति'रित्यमरः[का. २-८-२६]। संस्था जाता यस्या इति संस्थिता धारणावतीति मुख्योऽर्थः। त**स्याऽर्थान्तरं** मृतेति । शावकेत्य**स्यार्थान्तरं** प्रेतेति चा**मङ्गलार्थान्तरम्** । तथा गुह्यमाकूतवाचि । त**स्यार्थान्तरं** भगः । गुह्यकानामीश इति कुबेराभिधेयस्य गुह्यकेशपदस्यार्थान्तरं कुत्सितकेश इति **चासभ्यार्थान्तरम्** ॥ [[3]इति] सघृणाऽमङ्गलाऽसभ्यार्थान्तरम् ॥

---

१ Both read अ. But in A त्र is written on margin by Sec. m.

२ B. मद्यवचेष्टितं. B. Above द्य, घ is written by Sec. m. and changed to मद्यविचेष्टितं.

३ B. omits this sentence.

सघृणाऽमङ्गलाऽसभ्यानां स्मारकं यथा

सलिलेन पूयमाना मज्जनतो मानिनस्तपस्यन्ति ।
आप्तुमभिप्रेतफलं[1] विपिने शेफालिकाकुलिते ॥ ३८ ॥

अत्र पूयेति मज्जेति चैकदेशोल्लेखात्**सघृणस्मारकम्** । अभिप्रेतेत्य**मङ्गलस्मारकम्** । तथा शे[2]फालिकेत्य**सभ्यस्मारकम्** ॥ छ ॥

अथ **विशेषणपददोषा:** ॥

विशेष्यस्य[4] गुणं नित्याऽव्यभिचारितयैव यत् ।
प्रतीतं वक्ति तत्प्राहुः **प्रतीतार्थं** विशेषणम् ॥ ३९ ॥

यथा

दधतं विलुलितवालं भाले कालं मषी[5]तिलकम् ।
सहसा हसितरसालं गोकुलबालं हृदा कलये ॥ ४० ॥

अत्र कालमिति **प्रतीतार्थम्** ॥

विशेष्ये वक्तयशक्तिं **यदसामर्थ्याभिधायि** तत्[6] ।
यथा विधुन्तुदग्रस्तः क्लेशं हरतु वो विधुः ॥ ४१ ॥

अत्र **विधुन्तुदग्रस्त** इति विशेषणं विशेष्ये चन्द्रेऽसामर्थ्यमभिव्यक्त इत्य**सामर्थ्याभिधायि** ॥ छ ॥

हेतुं मृगयते यत्तद्**धेत्वपेक्ष**मुदीरितम् ।
यथोद्धृता वराहेण लोहितादुदधे[7]र्मही ॥ ४२ ॥

अत्र **लोहिता**दिति विशेषणं हेतुमपेक्षते ॥

असम्भाव्यो यदर्थः स्याद**सम्भाव्यार्थकं** हि तत् ।

यथा

श्रूयते वज्रनिर्घोष उच्चैः श्रोत्रसुखावहः ॥ ४३ ॥

अत्र श्रोत्रसुखावह इति विशेषणं वज्रनिर्घोषेऽ**सम्भाव्यार्थकम्** ॥

---

१ A. ०पलं.

२ B. सेफा०.

३ Both सेफा०

४ B. विशेषस्य.

५ Both read मखी०. But A. changes खी into षी by sign. In both occasionally ख is used in place of ष.

६ B. यत्.

७ B. उददेर्.

प्रस्तुतार्थोपयोगित्वशून्यं[1] स्यादप्रयोजनम् ।
यथेन्दुं शिरसा[2] धत्ते हरः कुमुदवान्धवम् ॥
यथा वा हनुमानब्धिं मीनवन्तमलङ्घयत् ॥ ४४ ॥

अत्र **कुमुदवान्धवं मीनवन्त**मिति विशेषणयोः प्रस्तुतार्थोपयोगशून्यत्वा**दप्रयोजनता** ॥

हीनं वाऽविकमप्यर्थं **विशेष्यापेक्ष**माह यत् ।
हीनार्थमधिकार्थं च प्रोच्यते तद्विशेषणम् ॥ ४५ ॥

यथा

निष्प्रभीकृतखद्योतो[3] भानुमानुदयं गतः ।
आदित्यमण्डलोद्योतः खद्योतोऽयं विराजते ॥ ४६ ॥

स्पष्टम् ॥

कविसङ्केतरहितं **समयन्यून**मुच्यते ।
यथा श्यामः शरन्मेघश्चन्दनः फलपुष्पवान् ॥ ४७ ॥

अशोकवृक्षः फलितः पाटलः कुन्दकुड्मलः ।
दिवा विकाशि नीलाब्जं भृङ्गश्चम्पकचुम्बकः ॥ ४८ ॥

कविसङ्केतरहितमित्यादि स्वयमु (मू)ह्यताम् ।
उद्भावयेद्विरोधं **यद्विरोधोद्भावि** तन्मतम् ॥ ४९ ॥

विरोध आगमे लोके देशे काले कलास्वपि ।
प्रसिद्धस्यान्यथैवोक्तिस्तत्रोदाहृतयो यथा ॥ ५० ॥

आगमविरुद्धेषु **स्मृतिविरुद्धं** यथा

निर्निमित्तं परित्यक्तषट्कर्मा श्रोत्रियः शुचिः ।

तर्कविरुद्धं यथा

यथार्थानुभवादन्या प्रमा सेयं ममोदिता ॥ ५१ ॥

वेदान्तविरुद्धं यथा

आत्मसाक्षात्कृतिः स्वच्छो भेददृष्टिर्यतीश्वरः ।

---

१ Both ०सून्यं.

२ Both सिरसा. But in A. सि is changed to शि by sign.

३ Both षद्योतो. But in A. ष is changed to ख by sign.

भाट्टविरुद्धं यथा

यागोत्पन्नस्य पुण्यस्याऽपूर्वशक्त्याऽभिनन्दिता[१] ॥
सा देवता विग्रह(हि)णी फलदात्री भविष्यति ॥ ५२ ॥

जैमिनिमते विग्रह(हि)णी देवतेति विरुद्धम् ॥

लोकविरुद्धं यथा

शण्ढः प्रौढाङ्गनासङ्गरतिसन्तोषदायकः ।
सटाकरालो द्विरदो निःसारः खदिरद्रुमः[२] ॥ ५३ ॥

देशविरुद्धं यथा

भूर्जपत्रपरीधाना मलये भिल्लयोषितः ।
मदान्धकुञ्जराकीर्णा सेयं मरुवनस्थली ॥ ५४ ॥

कस्तूरीमृगसम्पन्नाः कावेरीतीरभूमयः ।

कालविरुद्धं यथा

मधुरुत्फुल्ल[३]निचुलः श[४]रन्मत्तमयूरिका ॥ ५५ ॥

कलाविरुद्धं यथा

नट्टां पञ्चस्वरां प्रातर्गानयोग्यां शृणु प्रभो ।

नट्टारागस्य[५] पञ्चस्वरत्वं प्रातर्गानोचितत्वं च विरुद्धम् ॥

एकतन्त्रीयुता सेयं विभाति पर(रि)वादिनी ॥ ५६ ॥

तन्त्रीसप्तकबद्धायाः पर(रि)वादिन्या एकतन्त्रीयुतत्वं विरुद्धम् ॥

ज्योतिषविरुद्धं यथा

विवाहलग्ने सर्वेऽपि सप्तमस्था ग्रहाः शुभाः ।

अशुभा हि विवाहलग्ने सप्तमस्थानस्था ग्रहास्तद्विपरीतमुक्तमिति[६] विरुद्धम् ॥

वैद्यकविरुद्धं यथा

---

१ Both नंता. But, in A. दि is written on margin.

२ B. ०द्दमः.

३ A. मधुरत्फुल्ल-

४ Both read सरन्मत्त०. But; स is changed to श by sign in A.

५ B. निद्रारागस्य.

६ B. ०मुक्तविति.

ताम्बूलपूर्णवदनो नित्योत्कुपितलोचनः ॥
शीतवीर्यस्य मत्स्यस्याभ्यवहारेण पुष्टिमान् ॥ ५७ ॥

नेत्ररोगिणस्ताम्बूलं मत्स्यानां शीतत्वं च **वैद्यकमतविरुद्धत्वाद्विरुद्धम्** ॥

दोषा एते समाख्याता मया पदसमाश्रयाः ।
अनेनैव प्रकारेण परेऽप्यूह्या विचक्षणैः ॥ ५८ ॥

पदानि स्वल्पदोषानि(णि) प्रयुञ्ज्याद्यमकादिषु ।
नापभ्रष्टं पदं क्वापि प्रायोऽनुकरणं विना ॥ ५९ ॥

विरुद्धं तु विरोधादौ विरोध्यर्थान्तरं[1] तथा ।
कविना कौशलन्यस्तं साधुत्वमुपगच्छति ॥ ६० ॥ छ ॥

इति श्रीमालकुल-श्रीमालभार-मालवमण्डलालङ्कार-**जीवनेन्द्र**नन्दन-मफरलमलिक-**श्रीपुञ्जराजविरचिते शिशुप्रबोधे काव्यालङ्कारे शब्ददोषनिरूपणं** नाम **द्वितीयोऽध्यायः** ॥ छ ॥[2]

[अथ तृतीयोऽध्यायः]

अथ **वाक्यदोषाः** ।

शब्दहीनं क्रमभ्रष्टं व्याकीर्णं पुनरुक्तिमत् ।
वाक्यगर्भमपुष्टार्थमतिरिक्तपदं तथा ॥ १ ॥

हीनं पदान्तराकीर्णं विसन्धि श्रुतिकर्कशम् ।
अवाचकं भग्नवृत्तं भग्नरीति यतिच्युतम् ॥ २ ॥

ग्राम्यमेते **षोडशोक्ता दोषा** वाक्यसमाश्रयाः ।
यदुपेत्य सुशब्दोऽपि नूनं धत्तेऽपशब्दताम् ॥ ३ ॥

तच्**छब्दहीन**माख्यातं प्रयोगेष्वतिगर्हितम् ।
यथा पादेन हनुमानाजघ्न रावणात्मजम् ॥ ४ ॥

क्रोधेन मूर्छितोऽप्येष मूर्छामुच्चैरविन्दत ।

'आङो यमहन' [अष्टा. १-२-२८] इति हन्तेरात्मनेपदविधान 'आत्माङ्गकर्मकाभ्यां चे'त्युक्तत्वाद्धनूमानाजघ्ने रावणात्मजमिति वाक्य **आजघ्न** इति सुशब्दोऽप्यपशब्दतामुपैति । अयं तु **वाक्यदोषः** । न तु पदस्य ॥

---

१ B. विसध्यर्था०- A. originally विसधार्था० and changed to विरोध्यर्था० by Sec. m.

२ After this श्री. in A. शुभं भवतु in B.

तदुच्यते **क्रमभ्रष्टं** यत्पदार्थक्रमोज्झितम् ॥ ५ ॥

यथा

देवं गन्धर्वं वा मनुजं वा निर्जयामि रणे ।
क्षेत्रं वा ग्रामं वा[१] देशं वा देहि मे तस्मात् ॥ ६ ॥

अत्र मनुजं गन्धर्वं देवं तथा देशं ग्रामं क्षेत्रं वेति क्रमस्तेनोज्झितत्वम् ।

यथा वा

स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
पर हि काष्टा(ष्ठा) तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णामिति तां पुराविदः ॥ ७ ॥

[कु. सं. स. ५ श्लो. २७]

अत्र द्रुमात्स्वयं विशीर्णेन येन[२] पर्णेन वृत्तिस्तपसः परा काष्ठा हि तदपि पर्णं तयाऽपाकीर्णमिति तामपर्णां वदन्तीति पदार्थक्रमो निरस्तः ॥

यत्रात्यन्तं विभक्तीनां परस्परमसङ्गतिः ।
व्यामोहि(ह)कारिणां(णी)[३] वाक्यं **व्याकीर्णं** तन्निगद्यते ॥ ८ ॥

यथा

भूषा दिशस्तारकमद्रिभर्तु-
र्वासः शिरो[४] यस्य पदं कृशानोः ।
जघान कान्ता सरितोऽलिकं च
सुताऽऽत्मजः पातु स वोऽर्धचन्द्रः ॥ ९ ॥

अत्र यस्य भूषाऽर्धचन्द्रः, दिशो वासः, यस्याऽऽत्मजस्तारकं जघान, अद्रिभर्तुः सुता यस्य कान्ता, यस्य शिरः सरितः पदम्, यस्याऽलिकं कृशानोः पदं च स वः पातु ॥ ईदृशीं विभक्तिसङ्गतिमुत्सृज्यान्यथा गुम्फाद्व्याकीर्णत्वम् ।

अर्थस्य पौनरुक्त्येन प्रोच्यते **पुनरुक्तिमत्** ।

यथा

वारिदा वारिदा गन्धवहैर्गन्धवहैर्युताः ।
उत्कण्ठयन्ति सोत्कण्ठां युवतिं यौवनान्विताम् ॥ १० ॥

---

१ B. व. B. च.

२ B. यने.

३ Both व्यामोहि°. But in B हि is changed to ह.

४ Both सिरो. In A. सि is changed to शि by sec. m.

अत्र वारिदादिशब्दा यौगिकतया मेघादिवाचकाः पुनरुक्तिविशेषणा इति **पुनरुक्तिमद्वाक्यम्** ॥

वाक्यस्यान्तर्गतं वाक्यं सङ्गतार्थतया हि यत् ।
वाक्यगर्भं तदाख्यातं निन्दितं कविवर्त्मनि ॥ ११ ॥

यथा

मृगाङ्ककेतो तव यः प्रियोऽनुजः
स भीषणेन प्रविदारणे मया ।
तद(म)ग्रतो रक्ष यदस्ति शूरता
शरोत्करैर्मृत्युमुखे निधीयते ॥ १२ ॥

अत्र तमग्रतो रक्ष यदस्ति शूरतेति **वाक्येन गर्भितत्वम्** ॥

अर्थसुन्दरताहीनमपुष्टार्थं तदुच्यते ।

यथा

मातुः सुतो मनुष्योऽयं भुनक्त्यन्नं पिबत्यपः ।
मलमूत्रे विसृजति ब्रूते पश्यति गच्छति ॥ १३ ॥

अत्र स्पष्टमपुष्टार्थत्वम् ॥

अपर्याप्ततयाऽप्यर्थो यत्रैकः पर्यवस्यति ।
पदानामिह तद्वाक्यमतिरिक्तपदं स्मृतम् ॥ १४ ॥

यथा

त्वत्कृपाणेन राजेन्द्र रिपूणां स्वर्गसेविनाम् ।
योषितो मणिताटङ्कविमुक्तश्रवणा[1]ः कृताः ॥ १५ ॥

अत्र स्वर्गसेविनामित्यतिरिक्तम् ॥

यथा वा

नूनं सहृदयसमयो नागरिकाणां व्यवस्था वा ।
वैदग्ध्यख्यातिर्वा स्वयमनुरागप्रकाशनं यदिदम् ॥ १६ ॥

अत्र पदानामेकार्थपर्यवसायितयाऽतिरिक्तत्वम् । धनुर्ज्याकरकङ्कणकर्णकुण्डलादिशब्दानां महाकविप्रयोगादभ्युपगमः संनिधिप्रतिपत्तिकरो वेदितव्यः ॥

अपेक्ष्यमाणं यत्र स्याद्वाक्ये किञ्चित्पदान्तरम् ।
तन्न्यूनं स्याद्यथा कान्तो दुनोति हृदयं मम ॥ १७ ॥

---

१ B. ॰श्रवणाः

अत्र दुनोतीति दुःखकरणे कान्तस्य तादृगर्थद्योतकशठादिविशेषणपदमपेक्षितं, तन्न्यूनत्वान्न्यूनवाक्यम् ॥

यथा वा

अहो जलधरैरेभिरलिश्यामलकान्तिभिः ।
जातोऽस्मि दयितागाढसाध्वसालिङ्गनोत्सुकः ॥ १८ ॥

अत्र साध्वसालिङ्गनहेतुर्गर्जद्भिरिति पद(दं) **न्यूनम्** ॥

वाक्यान्तरपदैर्मिश्रं दुष्टमर्थं व्यनक्ति यत् ।
तत्पदान्तरसङ्कीर्णं वाक्यं वाक्यविदो विदुः ॥ १९ ॥

यथा

पातकं पोषयत्येष पुण्यमुन्मूलयत्यपि ।
दधि नन्दत्यतिघनं महिषीं साधु खादति ॥ २० ॥

अत्र पाप(पातक)मुन्मूलयति, पुण्यं पोषयति, दधि खादति, महिषीं नन्दतीति शुद्धेषु[१] वाक्येषु **पदान्तरसङ्कीर्ण**ता दुष्टमर्थं व्यनक्ति ॥

विगतो वा विरूपो वा विरुद्धगमकोऽपि वा ।
यत्र सन्धिर्भवेत्तत्तु **विसन्धीति** निगद्यते ॥ २१ ॥

तत्र **विगतसन्धि**र्यथा[२]

पाणी इमौ इमौ बाहू अहो ऊरू मनोरमौ ।

विरूपः सन्धिर्यथा

अवेक्ष्योत्कोस्मि नार्यङ्गश्रुर्विकुर्व्योप्सितं मम ॥ २२ ॥

विरुद्धगमकः सन्धिर्यथा

पूर्णकाम रणं कर्तुं मां समानयसि स्फुटम् ।
ममेह न प्रिया भूयान्नारी या भवतः प्रिया ॥ २३ ॥

अत्र पदानां सन्धिरेव **विरुद्धममङ्गलाद्यर्थं** गमयति ॥

यत्र बन्धस्य कार्कश्यं[३] तद**श्राव्य**मुदीरितम् ।

यथा

नृपः खलः कालिः कालः कृशः कोशः करोति किम् ॥ २४ ॥

---

१ Both सुद्धेषु. But in A. सु is changed to शु by Sec. m.

२ B. ०सन्धि यथा.

३ Both कार्कस्यं. But in A. स्यं changed to श्यं by Sec. m.

अत्र बन्धस्यैव **कार्कश्यम्**, न तु पदानामिति वाक्यदोषत्वम् ॥

पदानि न समर्थानि कथञ्चिदपि शंसितुम्[1] ।
अर्थं विवक्षितं यत्र **तदवाचकमु**च्यते ॥ २५ ॥

यथा

आलोकिता वलन्तीयं वल्लरी पञ्चपल्लवा ।
प्रतिपल्लवमुन्मीलदुन्निद्रकुसुमोज्ज्वला ॥ २६ ॥

अत्र भुजोऽङ्गुलयो नखानि चेति विवक्षितं वल्लर्यादीनि पदानि सर्वथा वक्तुमशक्तानी**त्यवाचकं** वाक्यम् । वाक्यस्यावाचकत्वं त्व**भिहितान्वयवादिनां मतेन** । कवयो हि लक्ष्मसिद्धौ परमतानुवादिनः ॥

यत्र वृत्तं विभग्नं स्याद्**भग्नवृत्तं** तदुच्यते ॥ २७ ॥

यथा

लतागृहे जानकी वर्तमाना
निशम्य भिक्षोर्वचनं दयार्द्रा ।
विधाय पत्रपुटके फलानि
चचाल तन्वी कतिचित्पदानि ॥ २८ ॥

अत्रो'पेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गा'वित्युपेन्द्रवज्राख्यवृत्तलक्षणं (वृ. र. पृ. ८०) प्रथमचरणतृतीयचरणयोर्भग्नमिति **भग्नवृत्तम्** ॥

पद्येषु नियतस्थाने पदान्तविरतिर्यतिः ।
सा च्युता यत्र तद्वाक्यं **यतिच्युतक**मुच्यते ॥ २९ ॥

यथा

दयां विधेहि मयि नारायण प्रेमकिङ्करे ।
कष्टाकुलोऽपि गेहं भजे नान्यस्य कदाचन ॥ ३० ॥

अत्र सुबन्तातिङन्तयो**र्यतिभङ्गो** दर्शितः ।

यथा च

पद्मिन्या मारुतान्दोलितसरसिजयाऽनर्ति सौरभ्यलाभात् ।

अत्र 'म्रभ्नैर्याणां(नां) त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेय'मिति (वृ. र. पृ. ८९) सप्ताक्षराया **यतेर्भङ्गः** ॥

---

1 B. शशितुं, A. शंशितुं ।

तथा च

एतत्संशोभत इति मयाऽधारि कर्णे शिरीषम्[१] ।

अत्र 'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरौ(रू)चे'दिति (वृ. र. पृ. ८४) मन्द्राक्रान्तायां चतुरक्षरेषु **यतिभङ्गः** ॥

प्रकृतेरतिरिक्तस्य वर्णस्य प्रविभेदनात् ।
न जायते यतेर्भङ्गः स्वरसन्धौ सति स्फुटम् ॥ ३१ ॥

यथा

अन्तःसत्वान्यपि मुनिमनांस्य(स्या)र्तिमत्सु द्रवन्ति ।

यथा वा

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथान्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
[र. वं. स. २ श्लो. १७ (पूर्वार्धे)]

असति स्वरसन्धौ **यतिभङ्ग** एव ॥

यथा

मल्लीदामानि तव तरुणि प्रीतये निर्मितानि ।

यथा च

अलीकसन्दर्शितबाहुमूलानि वक्रकण्ठभ्रामितेक्षणानि ।
नितम्बविन्यस्तकराणि सम्भान्ति वल्लभाविभ्रमचेष्टितानि ॥ ३२ ॥

नित्यं प्राक्पदसम्बद्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत् ।
परेण नित्यसम्बद्धाः प्रादयस्तु परादिवत् ॥ ३३ ॥

यथा

रम्यं सत्यं च तव वचनं कस्य न प्रीतये स्यात् ।

यथा वा

तापं मे प्रक्षिपति हृदये मानिनि त्वद्वियोगः । इत्यादि स्वयमूह्यम् ॥

प्रारब्धभङ्गीविच्छेदो यत्र तद्भग्नरीतिकम् ॥ ३४ ॥

यथा

रूपं किमप्यनुपमं मधुरं च किञ्चि-
ल्लावण्यमेतदथ काचन यौवनश्रीः ।
वेषश्च कश्चिदपि काचन भावशोभा
या मे मनस्युपदधाति मनोजपीडाम् ॥ ३५ ॥

---

१ B. सिरीषं. A. सि is changed to शि. sec. m.

अत्र चरणत्रयारब्धस्य रचनाविशेषस्य चतुर्थचरणे **रीतिभङ्गः** । तस्मात्

कोऽप्युत्सवः परमकोटिमुपैति तन्व्याः । इति पठितव्यम् ।

यथा च[1]

रजनी निर्मलचन्द्रा जीर्णसुरा यौवनं पतिः स्थविरः ।
प्रचुरयुवाऽसौ ग्रामः कुलटा मा भवतु वा म्रियताम् ॥ ३६ ॥

अत्र चतुर्थचरणे **रीतिभङ्गः** ॥

चतुरोक्तिच्युतं **ग्राम्यं** वदन्ति कवयो यथा ।

आयाह्युपविश कन्ये पश्य मदीयं मुखं पुरतः ॥
त्वां खलु कामयमानं मां त्वं वद किं न कामयसे ॥ ३७ ॥ छ ॥

इति श्रीमालकुल-श्रीमालभार.मालवमण्डलालङ्कार-**जीवनेन्द्र**नन्दन-मफरलमलिक-**श्रीपुञ्जराजविरचिते शिशुप्रबोधे काव्यालङ्कारे दोषनिरूपणं** नाम **तृतीयोऽध्यायः** ॥ छ ॥

[अथ चतुर्थोऽध्यायः]

[2]रूपं वाक्यार्थदोषाणां[3] वाक्यदोषेषु लक्षितुम् ।
शक्यं तथापि तान्वच्मि बालव्युत्पत्तयेऽधुना ॥ १ ॥
रीतिभङ्गो विरोधश्च सन्दिग्धत्वम[4]पक्रमः ।
उपक्रमोपसंहारवैषम्यं दुःप्र(दुष्प्र)तीतता ॥ २ ॥
अनौचित्यमिति प्रोक्ता दोषा वाक्यार्थसंश्रयाः ।
लक्ष्मोदाहरणेष्वेषां स्फुटमाविर्भविष्यति ॥ ३ ॥

रीतिभङ्गो यथा

अर्धाङ्गे पार्वती मूर्ध्नि गङ्गा हालाहलं गले ।
भाले नेत्रं जटाजूटोऽधिकं चन्द्रेण शोभते[5] ॥ ४ ॥

अत्रार्धाङ्गे पार्वती, मूर्ध्नि गङ्गा, हालाहलं गलेऽधिकं शोभत[6] इत्यादिवाक्यैर्विवक्षिताया आधारजनिताधेयशोभातिशयरूपाया **अर्थरीतिभङ्गो** जटाजूटश्चन्द्रेण शोभत[7] इत्यनेन विहितः ।

---

१ B. वा.

२ A. Before this ॥ श्रीः ॥.

३ A॰नां corr. Sec. m. B॰नां.

४ A॰मुप-changad to ॰मप-sec. m.

५ B. शोभितः । A. inserts इति after शोभते.

६-७ B. शोभित.

तस्माज् ' जटाजूटेऽधिकं चन्द्रो विशोभत ' इति युक्तः [1]पाठः ।

विरोधो यथा

पतिं विनाप्यसौ नारी वन्ध्या पुत्रमजीजनत् ।

सन्दिग्धत्वं यथा

प्रियकौतुकावलोकनरसलोलविलोचने बाले ॥
न खलु क्षमावलोकितुमीदशमाराद्गता[2] माता ॥ ५ ॥

अत्राराद्गता समीपगता मातेर्ष्यये[3]दृशं कर्मावलोकितुं[4] न क्षमेति निवर्तनं वाऽराद्गता दूरगतेत्यवलोकितुं न क्षमेति प्रवर्तनं वेति **सन्दिग्धत्वं** वाक्यार्थस्य । प्रियाणां कौतुकानामवलोकनं प्रियकौतुकावलोकनं, प्रियस्य कौतुकेनावलोकनमि(नं वे)ति **सन्दिग्धम्** ।

अपक्रमो यथा

एते जगत्र(त्त्र)योत्पत्तिस्थितिसंहारकारिणः ।
पान्तु वः प्रमथा[5]धीशवैकुण्ठचतुराननाः ॥ ६ ॥

अत्र रुद्रादीनामुत्पत्त्यादिकारित्व**मपक्रमः** ॥

उपक्रमोपसंहारविरुद्धं यथा

विदुषां शास्त्रचर्चासु मा भूर्भू[6]प पराङ्मुखः ।
यशो रामस्य वाल्मीकिरनयच्छो(च्छ्रो)त्रपेयताम् ॥ ७ ॥

अत्र विरुद्धशास्त्रचर्चोपक्रमस्य कविप्रशं[7]सारूप उपसंहारो विषमः ॥

दुःप्र(दुष्प्र)तीतत्वं यथा

हन्तुं परं प्रवृत्तश्छिद्रैषी स्तब्धरूपतां यातः ।
पतनं व्रजत्यवश्यं कृच्छ्रात्पुनरुन्नतिस्तस्य ॥ ८ ॥

अत्र मेहनलक्षणोल्लेषा(खा)द**सभ्यप्रतीतिः** ॥

---

१ Both इत्युक्तः A. corrected as इति युक्तः by sec. m.
२ B.० मीदृगमारा०
३ A. माता इर्ष्यया इदृशं B. माता ईर्ष्यया इदृशं.
४ B. कर्माविलो०
५ A. प्रथमा changed to प्रमथा. sec. m.
६ A. भूद्भूप. B. भूर्द्भूप.
७ A. प्रसंसा corrected sec. m. B. प्रसंसा.

यथा वा

नृपते वृथैव सम्प्रति लोकेसौभाग्य[1]गर्वस्ते ।
आलिङ्गिता द्विषन्तस्तवाग्रतो यत्सुरस्त्रीभिः ॥ ९ ॥

अत्रार्थस्या**मङ्गलप्रतीतिः** ॥

अनौचित्यं यथा

तीरे निर्ज(र्झ)रतया वनतरुफलमूलकल्पिताहारः ।
जुह्वन्हविः कृशानौ कदाऽवलोके लता**लास्यम्** ॥ १० ॥

अत्रेदृग्लक्षणस्य सतो मुनेर्लतालास्यावलोकनरागित्व**मनौचिती**[2] ॥

दुष्टालङ्कारतादोषोऽप्यस्ति वाक्यार्थसंश्रयः ।
सोऽलङ्कारस्थले वाच्यस्तथाप्यत्रैव कथ्यते ॥ ११ ॥

दुष्टोपमा भिन्नलिङ्गा विभिन्नवचना तथा[3] ।
न्यूनाधिकाप्यप्रतीताऽपेक्ष(क्षि)णी खण्डितापि च ॥ १२ ॥

असम्भाव्यार्थका भग्नसंवृत्तिश्चाथ रूपकम् ।
निन्दितं स्यात्खण्डिताख्यमप्रतीतगुणं तथा[4] ॥
इतिहासविरुद्धं चाप्यधिकं न्यूनमित्यपि ॥ १३ ॥

तत्रोपमादोषेषु **भिन्नलिङ्गोपमा** यथा

शशी हंसीव धवलः[5]

[वि]भिन्नवचना यथा

सरांसीवाच्छमम्बरम् ।

हीनोपमा यथा

स्वामिभक्तो भटः श्वेव

अपोक्षिण्युपमा[6] यथा

कलङ्कः पूर्णेन्दौ भ्रमर इव सम्भाति नितराम् ।

---

१ ऽसौभाग्य० or सौभाग्य० or असौभाग्य० may be a confusion.

२ A. ॰मानौचिती.

३ A. After this three lines from न्यूनाधि० with reading यथा for तथा are crossed within brackets being wrongly repeated.

४ A. यथा corr. sec. m.

५ B. धलः.

६ B० पेक्षण्युपमा.

अत्र पुण्डरीकपदस्यापेक्षा ॥

खण्डितोपमा यथा

उद्भिन्नाङ्को रजनिदयितः कैरवाकारधारी ।

अत्रोपमानोपमेययोर्निर्विशेषणसविशेषणतया **खण्डितत्वम्** ॥

असम्भाव्योपमा यथा

तवाननान्तः स्फुरति स्मितश्रीर्ज्योत्स्नेव संफुल्लसरोजगर्भे[1] ।

अत्र संफुल्लसरोजगर्भे ज्योत्स्नाया असम्भावितत्वा**दसम्भाव्योपमा** ॥

भग्नसंवृत्तिरुपमा यथा

अन्यैव कापि कामिनि भाति गतिस्ते गजस्येव ।

अत्रान्यैव कापीत्यनेनानिर्वचनीयरूपा **संवृत्ति**[2]र्गजस्येवेत्युपमया **भग्ना** ॥[3]

अथ रूपकदोषेषु **खण्डितरूपकं** यथा

दृशोर्वितनुते मुदं गगनपुण्डरीकं शशी ।

अत्र गगनस्य खण्डितरूपकतया **खण्डित**[4]**त्वम्** ॥

अप्रतीतगुणं यथा

भाति काव्यसुधाकरः ।

अत्र काव्यस्य सुधाकरत्वारो[5]पगुणाप्रतीते**रप्रतीतगुणत्वम्** ॥

इतिहासविरुद्धं यथा

विद्वेषिवलवाराशिशोषणो[6]ऽत्रिः स भूपतिः ॥ १४ ॥

अत्रात्रेर्वारिधिशोषण**मितिहासविरुद्धम्** ।

---

१ B. सराज०

२ B. संवृति०

३ As seven examples are found here, the author seems to have failed to give examples of अधिकोपमा and अप्रतीतो पमा.

४ षंडित० in both. A. corr. sec. m.

५ A. रोप्य०

६ B. °च्योषणो

[1]**अधिकरूपकं** यथा

ष(ख)द्योतभानुस्तिमिरं भिनत्ति ।

ष(ख)द्योते सूर्यत्वारोपोऽधिकरूपकत्वम् ॥

हीनरूपकं यथा

पृथ्वीं विदारयामास स हिरण्याख्यमूषकः ।

इदमिष्टं पयोराशिर्गोष्पदं व्यवसायिनाम् ॥

अरूपादिषु रूपादेरारोपोऽतिप्रशस्यते ॥ १५ ॥

यथा

सुभगत्वगर्वपर्वतविकारकणिका भवद्भ्रुवो रेषा(खा) ।

मज्जयति रागसागरमध्ये चेतो निरालम्बम् ॥ १६ ॥

लिङ्गादिव्यत्ययोऽप्यत्र रूपके शस्यते बुधैः ।

यथा

दृशौ पद्मवनं तस्याः करौ तु[2] कुमुदाकरः ॥ १७ ॥

इति श्रीमालकुल-श्रीमालभारमालवमण्डलालङ्कारजीवनेन्द्रनन्दन-मफरलमलिक-**श्री-पुञ्जराज**विरचिते **शिशुप्रबोधे[3] काव्यालङ्कारे वाक्यार्थदोषनिरूपणं** नामाध्यायश्चतुर्थः ॥ ४ ॥ ॥ छ ॥[4]

[अथ पञ्चमोऽध्यायः]

काव्यशोभाकृतो धर्मा अन्तरङ्गतया स्थिताः ।

यैर्विना काव्यताहानिस्ते **गुणाः**[5] परिकीर्तिताः ॥ १ ॥

ओजः प्रसादः समता श्लेषौदार्यसमाधयः ।

माधुर्य(र्य)सौकुमार्यार्थव्यक्तयः कान्तिरित्यमी ॥ २ ॥

---

१ B. Before this यथा ॥ विद्वेषिबलव stands uncrossed.

२ A. करो (रौ changed to रो sec. m) तु.

३ A. ०बोध–

४ B. Adds श्रीरस्तु ॥

५ A. स्तेगुणा repeated, 1st crossed. B. स्तेगु stands uncrossed before स्तेगुणाः

क्रमेण लक्षयिष्यन्ते शब्देऽर्थे च व्यवस्थिताः ।
बन्धस्य यत्तु गाढत्वं तदोजः परिकीर्तितम् ॥
शिथिलत्वं प्रसादः स्यात्स ओजःसम्मतो[१] गुणः ॥ ३ ॥

तत्रौजो यथा

पुरःस्तबकितस्मितप्रचुरकान्तिदन्तच्छदः ।

प्रसादो यथा

गले गरलकालिमाऽलिकतलेऽनिलोऽलङ्कृतिः ।

अं(ओ)जसाऽसम्पृक्तः प्रसादः **पाश्चाल्यां** गुणः ॥

अं(ओ)जसा मिलितः प्रसादो यथा महाकवेः

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये[२]
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ४ ॥

[र. वं. स. ३. श्लो. ७०]

यथा वा

मुधा मा गाः क्रोधं प्रथममपराधं कथय मे
न सम्य[३]ग्ज्ञानं चेत्पिशुनवचसा सीदसि कथम् ।
इति स्वैरं पत्यौ वदति सुदती संशयपरा[४]
मनाङ्मुक्तामर्षा रमणमुखशोभां व्यवृणुत ॥ ५ ॥

बन्धस्याविषमत्वं यत्**समता** सा मता सताम् ॥ ६ ॥

यथा **महाकवेः**

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ ७ ॥

[कु. सं. स. १. श्लो. १]

यथा वा

असावतिप्रसन्नोऽपि नूनं चन्द्रस्तवाननम् ।
समानतां सरोजस्य नेतुं तन्वि समीहते ॥ ८ ॥

---

१ A. ०संस्कृतो corrected Sec. m. B. ०सकृतो.

२ A. सिश्रिये corr. sec. m. B. सिश्रिये.

३ A. क् ज्ञानं to मना (in last line of the verse) Sec. m. marg.

४ B. ०मना.

विपर्ययस्तु

मुञ्च मानमनुमानकल्पितादागसो मनसि सम्भृतं त्वया[१] ।
किं मनाग्वलितलोचनाञ्चलप्रोन्मिलज्जललवं विलोक्यते ॥ ९ ॥

अत्र पूर्वाऽपरार्धयोर्भिन्नरूपत्वात्**समताभङ्गः** ॥

बन्धस्य मसृणत्वं यत्स **श्लेषो** येन दृश्यते ।
नूनं पदेषु सम्पृक्तिर्भिन्नेष्वप्येकवृत्तिवत् ॥ १० ॥

यथा **महाकवेः**

मनीषिताः सन्ति गृहेऽपि देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेशलं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ११ ॥
[कु. सं. स. ५ श्लो. ४]

यथा वा

पितुस्तव द्वारि नदन्ति दन्ति[२]नस्त्वदन्तिके तन्वि पदं दधाति कः ।
कियत्परामृश्य चिरं विभावये नयेन लभ्यो न हि ते मनोरथः ॥ १२ ॥

विपर्ययस्तु

गता त्वहं साऽब्जविलोचनाऽश्रुतिं श्रुता जनैः शोभिगुणोत्करा मम ।

बन्धस्य विकटत्वं यत्तदौदार्यं प्रचक्ष्यते ।
सति यस्मिन्विभाव्येत नृत्यन्तीव पदावली ॥ १३ ॥

यथा

स्फुरन्मुखर[३]मेखलं परिचलन्नितम्बस्थलं
पयोधरभरानमत्त्रिवलिसम्मिलद्विभ्रमम् ।
लुलच्छिथिलकुन्तलं वलितचारुनेत्रान्तरं
दरस्तबकितस्मितं किमपि रूपमुज्जृम्भते ॥ १४ ॥

बन्धे सम्यक्क्रमः कश्चिच्च आरोहावरोहयोः ।
स **समाधिः** स्मृतस्तेन वैचित्र्यं[४] याति भारती ॥ १५ ॥

यथा

---

१ B. तया.

२ B. omits दन्ति.

३ A. र above the line. sec. m.

४ A. वेचित्र्यं.

कुतश्चित्साकूतं क्वचन सरलं[1] क्वापि कुटिलं
क्वचित्प्रेमाविष्टं क्वचन गुणबन्धैकनिपुणम् ।
क्वचिन्मुग्धं चेतस्तव[2] चतुर तथ्यं वद पुनः
कया वृत्त्याऽस्माभिर्नियतमनुसन्धेयमधुना ॥ १६ ॥

पूर्वाऽपरपदान्त्याद्यवर्णयोर्यत्र मित्रता ।
तन्माधुर्यं मृदुव्यक्तविभिन्नपदताऽथवा ॥ १७ ॥

अत्राद्यं यथा

अयं शशी जनानन्दं दधाति न मम प्रियम् ।
तनोति दूति सन्तापमलसं ते विचेष्टितम् ॥ १८ ॥

'अयं शशी 'त्यत्र यकारशकारयो' रिचु[3]यशानां तालव्य'त्येकस्थानमैत्री । तथा 'शशी जनानन्दं [न्द 'मित्यत्र] ज(श)कारश(ज)कारयोः । 'जनानन्दं दधाती'ति दकारयोः[4] । एवं **प्रतिपदमक्षरमैत्री माधुर्यम्** ॥

द्वितीयं यथा

सुधां निषिञ्चन्निव लोचनेषु स्वभावशोभामधिकां[5] दधानः ।
स राजरत्नं नरदेवचन्द्रो[6] राजश्रिया सातिशयं विरेजे ॥ १९ ॥

बन्धस्याजर(र्जव)त्वं [7]**तत्सौकुमार्यम्**उदाहृतम् ॥ २० ॥

यथा

कम्पाकुलं पुलकिता नवकन्दलीभि-
रालिङ्गिता नवलता मलयानिलेन ।
लीलायितं किमपि लोचनलोभनीय-
मालम्बते किशलयाङ्गुलिचालनाभिः ॥ २१ ॥

पदेषूच्चार्यमाणेषु श्रोतुर्धावति मानसम् ।
पुरोवर्तिनि[8] यत्रार्थे **साऽर्थव्यक्ति**रिति स्मृता ॥ २२ ॥

---

१ B. शरलं,

२ B. चेतः स्तव–

३ A. युंचु– corr. sce. m. marg. B. युंचु–

४ A. तनोतीति दकारतयोः corr. sec. marg as above. B. तनोतीति दकारतकारयो :

५ B. ०शोमधिकां (sic).

६ A. सरवचन्द्रो. corr. Sce. m. B. सरदेव–

७ B. omits त.

८ B. वत्तिनि.

यथा **महाकवे**'रस्त्युत्तरस्यामि'त्यादि ॥

यथा वा

एष कंसो यदा राज्यं प्राप्तवान्पापतत्परः ।
तदाप्रभृति लोकानां सुखमत्यन्तदुर्लभम् ॥ २३ ॥

बन्धे देदीप्यमानत्वं **कान्ति**रित्यभिधीयते ।
पुराणचित्रशं(सं)काशा काव्यच्छाया यया विना ॥ २४ ॥

यथा

उदञ्चत्प्रेमश्रीः सरसतनुलावण्यलहरी-
समुद्भिन्नस्वच्छाम्बरविवृतगौरद्युतिभरा ।
मुहुः प्रत्यङ्गेषु भ्रमितमिव चक्षुर्विदधती
नताङ्गी मुग्धेयं झटिति मम चेतः प्रविशति ॥ २५ ॥

यथा वा'ऽस्त्युत्तरस्यामि'त्यादि ॥ छ ॥

इति श्रीमालकुल-श्रीमालभार-मालवमण्डुलालङ्कार-जीवनेन्द्र-नन्दन-मफरलमलिक-**श्रीपुञ्जराज**विरचिते **शिशुप्रबोधे काव्यालङ्कारे शब्दगुणाऽध्यायः पञ्चमः** ॥ ५ ॥ ॥ छ ॥

[अथ षष्ठोऽध्यायः]

एत[1] एव गुणाः प्रोक्ता काव्यज्ञैरर्थवृत्तयः ।
तदुदाहरणव्यक्तिं करिष्येऽथ सलक्षणाम् ॥ १ ॥

साभिप्रायतया व्याससमासाभ्यां च दृश्यते ।
यत्रार्थस्य भृशं प्रौढिस्तद**ोजः** परिकीर्तितम् ॥ २ ॥

तत्र **साभिप्रायतयार्थप्रौढि**र्यथा **महाकवेः** ।

गुर्वर्थमर्थी श्रुत[2]पारदृश्वा रघोः सकासा(शा)दनवाप्य कामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ ३ ॥

(र. वं. स. ५ श्लो. २४)

---

१ B. एव.

२ A. श्रु corr. sec. m. B. श्रुत-

अथवा

अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं
न स रुचिरकलापं बाणलक्षी(क्ष्यी)चकार ।
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥ ४ ॥
(र. वं. स. ९ श्लो. ६७)

यथा वा

मनोऽभिरामेण कलाविवेकिना
रतिप्रगल्भेन सुखाभिलाखि(षि)णा ।
वरेण यूना गुणपक्षपातिना
पतिंवरे संसृज सम्भृतश्रिया ॥ ५ ॥

अत्र पतिंवराभिलाषपोषकार्थतया विशेषणानां **साभिप्रायता** ॥

अभिहितप्रातिकूल्यद्योतनद्वारेण **साभिप्रायत्वमर्थस्य प्रौढिरेव** ।

यथा **महाकवेः**

अस्याङ्कलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।
प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ६ ॥
[र. वं. स. ६ श्लो. ४३]

अत्र नवपरिणीताया रेवावलोकनेन सम[1]यपरिकलनमनङ्गक्रीडाशून्यताया हेतुरतोऽ-'स्याङ्कलक्ष्मीर्भवे'त्यभिहितस्य प्रातिकूल्यद्वारेण **साभिप्रायता** ॥

अर्थस्य **व्यासो** यथा

कुठारहतिभिः पुरा क्षितितले समुल्लुण्ठित-
स्ततश्च करपत्रके(कैः) शकलतां मुहुः प्रापितः ।
शिलासु परिघर्षणैस्तदनु सान्द्रपङ्कीकृत-
स्ततोऽनिलविशोषितो व्रजति चूर्णतां चन्दनः ॥ ७ ॥

अर्थस्य **समासो** यथा **महाकवेः**

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ ८ ॥
[कु. सं. स. ६ श्लो. ९४]

पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदरचनं **व्याससमासयोरेव भेदौ** ॥

---

१ A. म. supra. lin. sec.

यथा **महाकवेः**

अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः

[र. वं. स. २ श्लो. ७५ प्रथमपाद]

अत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिरिति पदसन्दर्भरूपं वाक्यं प्रयुक्तम् ॥

यथा 'विनापराधं विदधाति कोपमि'ति वाक्ये प्रयोक्तव्येऽनिमित्तकोपेति प्रयुक्तम् ॥

यथा च 'इयं[1] देवी न भवति, किन्तु मानुषी' एतावति वाक्ये प्रयोक्तव्ये निमिषतीति पदम् ॥

एवमन्यदूह्यम् ॥

यत्प्रयोजनमात्रैकपरिग्रहवशाद्भवेत् ।
अर्थे किमपि नैर्मल्यं स **प्रसाद** इतीरितः ॥ ९ ॥

यथा **महाकवेः**

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतस्वैरगतैश्च तस्याः सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ १० ॥

[र. वं. स. २ श्लो. ५.]

यथा वा

सम्पदि विपदि च तुल्यं कुलीनमनुकूलमौचितीचतुरम् ।
रतिसुन्दरं पवित्रं यस्य कलत्रं स एव गृही ॥ ११ ॥

अत्र प्रयोजनमात्रपरिगृहीतपदतयाऽर्थस्य नैर्मल्यम् ॥

विपर्ययस्तु

सेवतां मम करो मणिस्फुरन्मेखलागुणपदं निरन्तरम् ।

अत्र मेखला[3]गुणपदं नितम्बः । तत्र मणिस्फुरत्पदयोर्दण्डापूपन्यायपरिग्रहादर्थस्य नैर्मल्याऽभावः ॥

अवैषम्यं यदर्थस्य सा मता **समता**[4] सताम् ।

यथा **महाकवेः**

प्रियाऽनुरागस्य मनःसमुन्नतेर्भुजार्जि[5]तानां च दिगन्तसम्पदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १२ ॥

[र. वं. स. ३ श्लो. १०]

१ B. अयं
२ B. विशा–
३ B. मेषला–
४ A. समता. marg sec. m.
५ A. –तेर्भुजार्जि– marg sec. m.

विपर्ययस्तु

उदेति दृशि वक्रता वलति सम्प्रति भ्रूलता
लसत्यलसता गतौ सरलतां [1]वचो मुञ्चति ।
अलङ्कृतिषु कौतुकं भजति बालिकाया मनः
कृशीभवति मध्यमं जघनमुन्नतिं विन्दति ॥ १३ ॥

अत्र यौवनारम्भदशा[2]प्रस्तावरूपस्यार्थस्या'लङ्कृतिषु कौतुकं मनो भजती'ति श्लोक-तृतीयचरणप्रतिपादितोऽर्थः सर्वसाधारणतया प्रस्तुतेन विशिष्टार्थे[3]न साम्याऽभावमुत्पादयति । तदर्थे 'वधूवरकथोत्सवे [4]सजति बालिकाया मनः' इति तृतीयचरणे पठितेऽर्थसमता भवति ॥

काचिदर्थस्य घटना **श्लेष** इत्यभिधीयते ॥

यथा

न हि तव वचोभित्तिं भेत्तुं क्षमं[5] कठिनामिमां
किमनुनयासि स्वैरं साधो व्रजाऽस्तु शिवं तव ।
इति निगदिते दूत्या कान्तेऽपगच्छति[6] भीतया
कलहमखिलं न्यस्यैतस्यां प्रियः परिमोदितः ॥ १४ ॥

अत्र विघटितस्यानुनयरूपस्यार्थस्य पुनर्घटनं **श्लेषः** ॥

अग्राम्यत्वं यदर्थस्य त**दौदार्य**मुदाहृतम् ॥ १५ ॥

यथा

सानन्दं शनकैः प्रविश्य निलयं संविश्य तल्पोपरि
प्रेमोत्कण्ठितमानसा सरभसं पर्यस्य दोर्वल्लरीम् ।
निद्राव्याजमुपागतं प्रियतमं ताम्बूलदानच्छला-
दुद्य[7]न्मन्मथभावभीतिवचनैरा[8]बोधयत्प्रेयसी ॥ १६ ॥

विपर्ययस्तु दोषनिरूपणाध्याये द्रष्टव्यः ॥

---

१ B. शरलतां.
२ B. –दृशा–
३ A. विशिष्टार्थे– marg. sec. m.
४ A. स uncrossed. भ sup. lin. sec. m.
५ A. क्षमां corr. sec. m क्षमं. B. क्षमां.
६ B. कान्तप० (sic).
७ A. द्य marg. sec. m.
८ A. –शनकै– corr. sec. m. marg. B. –वचनरा० (sic).

अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र सम्यगाधीयते हि यत् ।
तस्मात्**समाधि**रित्युक्तो गुणोऽर्थस्य विचक्षणैः ॥
तस्याऽनेकविधा भेदा दिङ्मात्रं तु प्रकाश्यते ॥ १७ ॥

तत्राऽचेतने सचेतनधर्मारोप**समाधि**र्यथा

चक्षुर्मदालसमुपासितवक्रभावं
भ्रूवल्लरी कलितनृत्यविलासलीला ।
उन्निद्रपद्मवदने मुदमातनोति
मन्दस्मितं च दशनद्युतिमांसलं ते ॥ १८ ॥

अरूपे रूपसमाधानात्**समाधि**र्यथा

दिगङ्गा(ङ्ग)नासु वशिता(च सितं) यशो यैरवतंसितम् ।
तेषामपि विलासैस्ते मनो मोहे निमज्जति ॥ १९ ॥

अरसे रसारोपात्समाधिर्यथा

तन्वङ्गि कान्तयोगे[१] रुचिरिन्दोर्या तवाऽभवन्मधुरा ।
सा पुनरद्य वियोगे हन्त मुहुः क्षारतां याति ॥ २० ॥

अद्रवे[२] द्रवतारोप**समाधि**र्यथा **महाकवेः**

वशिष्ठ(सिष्ठ)धेनोरनुयायिनं तमावर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ २१ ॥

[र. वं. स. २ श्लो. १९.]

अघने घनत्वा[३]रोप**समाधि**र्यथा

सूचिभेद्यैस्तमोभिः ।

अकर्तरि कर्तृत्वारोप**समाधि**र्यथा

इदं मम धिया कार्यं प्रागेव हि विलोकितम् ।
किन्तु मे लज्जते ष(ख)ड्गः शत्रून्निघ्नन्संवृत्ता(ता)न् ॥ २२ ॥

यत्किञ्चिदुक्तिवैचित्र्यं[४] तन्**माधुर्य**मुदाहृतम् ॥ २३ ॥

---

१ A. कांगे corr. sec. m. marg.
२ B. अत्रवे (sic).
३ A. अधनत्वा॰ corr. sec. m. marg.
४ A. -क्तिचित्र्यं corr. sec. m. marg.

यथा

मुधा न गदितं मदे(वेद्) भवति तत्सुधास्वादनं
विमुक्तिरपि निश्चलोल्लसितसम्मदा[१] नान्यथा ।
वदन्तु सनकादिकाः पुनरिदं रसज्ञा हरे
यदस्ति तव सेवनोत्सवरसेन किञ्चित्समम् ॥ २४ ॥

यथा वा **महाकवेः**

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः[२] ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २५ ॥
[र. वं. स. ३ श्लो. २०.]

अर्थस्यापरुषत्वं यत्**सौकुमार्य**मुदाहृतम् ॥ २६ ॥

यथा **महाकवेः**

बाष्पायमानो(णो) बलि[३]मन्निकेतमालेष्य(ख्य) शेषस्य[४] पुनर्विवेश ।
[र. वं. स. १४. श्लो. १५ उत्तरार्ध.]

अत्र स्वर्गतस्येति प्रयोक्तव्य आलेख्य[५]शेषस्येति प्रयोगादर्थस्यापरुषत्वम् ।

यथा वा

ताते यशोऽवशेषे जयशोभामाप्तवान्कुमारोऽपि ।
साधयति **वीरसेनः** संयति परमण्डलं जेतुम् ॥ २७ ॥

अत्र गच्छतीत्यर्थे साधयतीति प्रयोगः **सौकुमार्य**मुद्वहति ।

यथा वा

मदनमलिकनेत्रस्फारकीलानिपीतं
सपदि मनसिजत्वं लम्भयित्वेन्दुमौलिः ।
रतिपरिभवकोपानौचितीं(तीं) योऽपनेतुं
वहति वपुषि नित्यं वल्लभां वः स पायात् ॥ २८ ॥

---

१ A. लसिमदा corr. sec. m. marg.
२ A. लाहर्षितः corr. sec. m. B. लाहर्षिलितिः (sic).
३ A. कलि० corr. sec. m.
४ A. ०लोष्या० changed to ०लेख्य० sec. m. B. ०सेसस्य.
५ A. –लोल्य० corr. sec. m.

वस्तुस्वभावस्फुट[1]ताऽर्थव्यक्तिरिति कीर्तिता ।
तां जातिं मन्वते केचिद् ब्रुवते[2] चात्र लक्षणम् ॥ २९ ॥

यस्यां यादृगवस्थायां स्याद्रूपं यस्य वस्तुनः ।
तत्तथैवार्पयत्युक्तिरग्राम्या जातिरिष्यते ॥ ३० ॥ इति ॥

यथा महाकवेः

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ३१ ॥

[कु. सं. स. ३ श्लो. ७०]

यथा वा

आकुञ्चच्चिबुकाऽवसक्तवसनप्रान्तेन वक्षोरुहौ
सञ्छाद्य त्वरया मुहुर्विदधती नीवीं क्वणत्कङ्कणा ।
उन्मीलत्कनकप्रकाशजघनव्यालोलदृष्टिर्वल-
च्छ्रोणीवेष्टनकम्पितोरुरबला मच्चित्तमालम्बते ॥ ३२ ॥

यथा वा

जृम्भोद्भासितविभ्रमालसदृशा साकूतनृत्यद्भ्रुवा
सोच्छ्वासत्रिकभङ्गभङ्गुरवलीविश्रं(स्रं)सिनीविश्रिया ।
धमि(म्मि)ल्लावृतिकैतवोर्ध्वभुजयोदञ्चत्कुचाभोगया
तस्थे दृष्टिपथे हरेरपरया किञ्चिद्वलत्कण्ठया ॥ ३३ ॥

यथा वा

कण्ठे गद्गदवाङ् न यच्छति गिरं व्रीडाचलल्लोचना
प्रेम्णाऽऽलोकनलोलुपा नमयति स्विद्यत्कपोलं मुखम् ।
जातालिङ्गनकौतुका करतलस्पर्शेऽपि कम्पाकुला-
न्यङ्गानि स्थगयत्युदग्रपुलकं(का)[3] नव्योपयामा वधूः ॥ ३४ ॥

उद्रिक्तभावता कान्तिरुच्यते काव्यकोविदैः ॥ ३५ ॥

यथा

---

१ A. वस्फुट॰ corr. sec. m. by adding स्तुस्वभाव

२ A. ॰द्रुवते corr. sec. m. B. ॰द्रुवते.

३ B. ॰पुलक.

पुलकिततनुयष्टिर्वेपमाना नताङ्गी
तरलितनयनश्रीर्लक्षमाणाऽपि वृन्ते ।
विरचयति वयस्याहास्यमन्तर्विमोहा-
न्निजकररुहकान्तिं चिन्वती पल्लवेषु ॥ ३६ ॥

अत्र कुसुमवाटिकायां पुष्पावचयं विचरन्त्या (विरचयन्त्या) **मधुञ्जमर्याश्चन्द्रकेतो**-रवलोकनेनोद्रिक्तभावता **कान्ति**रिति ॥

रीतिः संवृति(त्ति)रौचित्यमिति केचिद्गुणत्रयम् ।
आहुर्ये **सौकुमार्यार्थव्यक्तिकान्ति**षु निर्ममाः ॥ ३७ ॥
कोऽपि बन्धविशेषात्मा गुणो **रीति**रियं पुनः ।
वैदर्भगौडपाञ्चालमार्गभेदात्त्रिधा मता ॥
समस्तगुणसंम्पन्ना **वैदर्भी**ति निगद्यते ॥ ३८ ॥

यथा **महाकवेः**

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ ३९ ॥

[अ. शा. अं. २. श्लो. ६]

यथा वा

प्रेम्णा लोलविलोचने रतिरसाचेलाञ्चलं कर्षति[1]
प्राणेशे चकितेव विभ्रमवती साचिभ्रमल्लोचना ।
व्रीडोद्वेगमवाप्य कातरतया तद्वक्षसैव स्वयं
विश्रं(स्रं)सद्वसनाञ्चलं कुचयुगं कान्ता पिधत्तेतराम् ॥ ४० ॥

ओजःकान्तिमती **रीतिर्गौडी**येति निगद्यते ।
सेयं माधुर्यनिर्मुक्तोल्बणाक्षरविजृम्भिता ॥ ४१ ॥

यथा

रक्षोयक्षोरगाः के भवतु रणभुवि व्यूढतत्पक्षपातः
क्षिप्रं मच्छस्त्रघातक्षपितभुजव(ब)लप्रोत्सवो वासवोऽपि ।

---

१ A. ०चेलांकर्षति corr. sec. m. marg. B. ०चेलां मुंचति.

दंष्ट्रामुत्पाट्य दर्पात्प्रलयचटुलितत्र्यम्बकक्रोधचण्ड-
स्तुण्डाद्दैवस्वस्याप्यहमिह झटिति प्रेयसीमुद्धरामि ॥ ४२ ॥

माधुर्यसम्प्लुतपदा पुराणच्छाययाऽन्विता ।
बन्धशैथिल्य[1]कलिता **पाञ्चाली**ति निगद्यते ॥ ४३ ॥

यथा

निजान्पतीन्किं वनिता गृहे गृहे
स्वयं समालिङ्ग्य विनोदयन्ति नो ।
विना रुषा चेतसि मे स्थिता कथं
ममेप्सितं पूरयितुं विकम्पसे ॥ ४४ ॥

असमासा तथा **दीर्घसमासाऽल्पसमासिका** ।
इति **रीति**त्रयस्यान्ये ब्रुवते लक्षणं क्रमात् ॥ ४५ ॥

क्रमेणोदाहरणानि

असमासा यथा]

न हि तव वचोभित्तिं भेत्तुं क्षमं कठिनामिमां
किमनुनयसि स्वैरं साधो व्रजाऽस्तु शिवं तव ।
इति निगदिते दूत्या कान्तेऽपगच्छति भीतया
कलहमखिलं न्यस्यैतस्यां प्रियः परिमोदितः ॥ ४६ ॥

[दीर्घसमासा यथा]

बाहुव्यालोलनागाऽजिनपवनसमुद्भूतदिक्कुम्भिकुम्भ-
स्फूर्जत्सिन्दूरसन्ध्योदयदमरधुनीसीकरस्फारतारम् ।
नृत्यं तत्पातु शम्भोश्चरणविमृदितक्षोणिभारप्रयास-
व्यग्रव्यालेन्द्रशीर्षप्रणतभयसमुद्भ्रान्तदैतेयवर्गम् ॥ ४७ ॥

[अल्पसमासा यथा]

स्तनद्वयोत्पीडनपूर्वरंहसा घनानुरागोत्पुलकेन वक्षसा ।
मिलद्विनोदे कुसुमेषुसङ्गरे प्रियापरीरम्भसुखानि निर्विश ॥ ४८ ॥

अथार्थस्य रीतिः ।

भङ्ग्या कयाचिदर्थस्य रचना रसकौशलात् ।
कविना विहिताऽस्यास्तु निर्वाहो **रीति**रुच्यते ॥ ४९ ॥

---

1 B. –सैथिल्य–

यथा

त्रिजगति भगवत्यामेव कारुण्यलक्ष्मी-
जयति मयि च काचिच्छोचनीत्वसम्पत् ।
उभयतरतमत्वं दैन्यविच्छेदशीले
यदि नयनपथं ते यामि जाने तदानीम् ॥ ९० ॥

यथा वा **महाकवेः**

चतुर्वर्गफलं ज्ञानं कालावस्थाश्चतुर्युगाः ।
चतुर्वर्णमयो लोकस्त्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात् ॥ ९१ ॥

[र. वं. स. १० श्लो. २२]

यथा वा

दूरागत इति विद्वानिति विप्र इति प्रभो कुटुम्बीति ।
क्षीणोपाय इति त्वत्संश्रय इति तेऽनुकम्प्योऽस्मि ॥ ४८-(९२) ॥

यथा वा

पूजयति देव यस्त्वां स भवति पूज्यः स्तवीति स स्तुत्यः ।
यो वन्दते स वन्द्यो ध्यायति योऽसौ मृगीदृशां ध्येयः ॥ ४९-(९३) ॥

विपर्ययस्तु दोषनिरूपणे द्रष्टव्यः ॥

अनिर्वाच्य इवोत्कृष्टो यस्यामर्थः प्रतीयते ।
यत्तत्किमादिभिर्योत्या **संवृत्तिः**[1] सा निगद्यते ॥ ९४ ॥

यथा

ते केचन दृशि भावाः स च कश्चिद्विभ्रमो वपुषि ।
वचनेषु तेषु तन्व्याः काचन सा माधुरी जयति ॥ ९५ ॥

यथा वा

रूपं किमप्यनुपमं मधुरं च किञ्चि-
ल्लावण्यमेतदथ काचन यौवनश्रीः ।
वेषश्च कश्चिदथ काचन भावशोभा
कोऽप्युत्सवः परमकोटिमुपैति तन्व्याः ॥ ९६ ॥

अर्थौचित्यम् ।

लोकप्रसिद्ध**मौचित्यं** तदवस्थादिभेदतः ।
जायते बहुधा तत्तु दिङ्मात्रेण प्रकाश्यते ॥ ९७ ॥

---

१ B. संवृतिः

शब्दौचित्यं यथा

नितम्बिनि विलम्बसे कथमिवोत्सवालोकने ।

यथा वा

संवृत्ते संवर्ते धरणीं धर्तुं भवाञ्शेषः ।

यथा वा

दहतु दुरितमग्निर्वा(र्वा)णजन्मा पुरारेः ।

अत्र दहत्विति पदमुचितम् ।

यथा

'तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।'

[र. वं. स. १. श्लो. ४७ पूर्वार्ध.]

अत्र प्रियदर्शन इत्युचितं पदम् ।

'व्रताय तेनानुचरेण धेनोः'

[र. वं. स. श्लो. ४ प्रथमपाद.]

अत्राऽनुचरेणेत्युचितम् ॥

एवमालि निगृहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।

शङ्कर इत्युचितम् । इत्यादि **स्वयमूह्यम्** ॥

अर्थौचित्यं यथा

स्तुवन्ति त्वां नार्यो गुणवति यथा तत्समधिको
विलासस्ते[1] किन्तु प्रतिवचनमूकत्वमगुणः ।
वदत्येवं पत्यौ[2] स्फुरदधरशोभाञ्चितमुखी
सखीं लज्जानम्रा वलितनयनाऽलोकत वधूः ॥ ५८ ॥

यथा वा

भर्तुर्भक्तिरता भवेत्यभिहितां नारीभिरालोकित-
प्रेयोमन्तुमयीं व्यथां कथयितुं[3] नैव क्षमां व्रीडया ।
बालां प्राप्तवतीं कथञ्चन रहो निःश्वस्य बाष्पं दृशो-
स्तन्वानां दयितो निधाय पदयोर्मूर्धानमानन्दयत् ॥ ५९ ॥

यथा वा **महाकवेः**

---

१ A. विलासस्त (sic.)

२ B. *त्यौ.

३ B. कथ *तुं

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेत(ति) सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥ ६० ॥
[कु. सं. स. ७ श्लो. १९.]

इत्यादि **स्वयमूह्यम्** ॥

एवं पुरातनकवीश्वरसम्मतिमूलतः ।
कृतं मयाऽपि विशदं **गुणानां** प्रविवेचनम् ॥ ६१ ॥ ॥ छ ॥

इति श्रीमालकुल-श्रीमालभार मालवमण्डलालङ्कार-**जीवनेन्द्र**सुत-मफरलमालिक-**श्रीपुञ्जराज**विरचिते **शिशुप्रबोधे काव्यालङ्कारेऽर्थगुणनिरूपणं** नाम **षष्ठो**ऽध्यायः ॥ छ ॥ छ ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमोऽध्यायः ॥]

गुणसौभाग्यरम्यायाः कवितायाः स्त्रिया इव ।
बाह्यशोभाऽतिशयकृद्यो धर्मः कङ्कणादिवत् ॥ १ ॥

सोऽ**लङ्कारो**ऽस्य शब्दार्थवृत्त्या **भेदद्वयं** मतम् ।
तत्राऽद्यो **यमका**दि[:]स्याद्द्वितीय **उपमा**दिकः ॥ २ ॥

शब्दस्यालङ्कारा **यमकानुप्रासचित्राद्याः** ।
ते बहुभेदक्लिष्टा यद्यप्युद्वेगदायकास्तदपि ॥ ३ ॥

व्युत्पित्सूनामे[1]तन्मार्गस्याऽऽलोकनाय मया ।
उपदिश्यन्ते कतिचित्प्रथयन्तः शक्तिसामर्थ्यम् ॥ ४ ॥

भिन्नार्थानां पदानां यत्स्थानेषु परिवर्तनम् ।
यमकं नाम तत्प्रोक्तं तद्भेदाः सन्त्यनेकधा ॥ ५ ॥

परिवर्तनं नाम प्रकारान्तरेणा[2]ऽपि सारूप्यदर्शनम् ।

श्लोकश्लोकार्धचरण**यमकान्य**परे जगुः ।
तेषामुदाहृतिष्वेव लक्षणं व्यक्तिमेष्यति ॥ ६ ॥

तत्रा**दियमकं** यथा

मानसम्मानसम्पन्न(न्नं)मामकम्मामकम्पितम् ।
परितोऽपरितोषेऽपि त्रायतेऽत्रायतेर्वशम् ॥ ७ ॥

अस्यार्थः—अत्र परितोऽपरितोषेऽप्यकम्पितमायतेरुत्तरकालस्य वशं, मानेनाऽभिमानेन सम्पन्नं मामकं मदीयं मानसं मां त्रायते ॥

---

१ B. व्युत्पत्सूनाम् (sic).

२ B. प्रकारंतरेणा०

मध्ययमकं यथा

सुकृतसादर सादर विद्विषां शशिसमानतमाऽऽनतवर्धन ।
तव शुभावन भावनयाऽङ्गना दधति कामपि कामपिपासुताम् ॥ ८ ॥

अस्यार्थः—हे सुकृतसादर, विद्विषां सादं खेदं रातीति ददातीति सादर, शशिसमानतम चन्द्रेण सदृशतमाऽऽनतवर्धन, शुभावन कल्याणरक्षक तव भावनयाऽङ्गनाः कामपि कामपिपासुतां दधति ॥

अन्त्ययमकं यथा

समरे भृतभीमधुरं मधुरं वसुदेव सदा सदयं सदयम् ।
तव सूनुमुपैमितरामितरानपहाय कृतेशरणं शरणम् ॥ ९ ॥

अस्यार्थः—हे वसुदेव ! समरे भृता भीमस्य रुद्रस्य धूर्येन तं, तादृशं मधुरं मनोज्ञं, सदा सदयं दयया सहितं, सदयं सन्नयः शुभावहो विधिर्यस्य तं, तादृशं कृतेशरणमीश्वरेण सह कृतसङ्ग्रामं तव सूनुमितरानपहाय शरणमुपैमितराम्[१] ॥

भिन्नचरणयमकं यथा

गजराजमुखं सम्यगजरामयताप्रदम्[२] ।
भवनन्दनमानन्दभवनं चिन्तयामि तम् ॥ १० ॥

स्पष्टम् ॥

सन्दंशयमकं यथा

चतुरम्बुधिसीमभुजं चतुरं समुदश्चितबाहुबलं समुदम् ।
तमहं रघुनाथमनन्तमहं कलये हृदि संहृतपङ्कलये ॥ ११ ॥

अर्थः—समुदं मुदा सह वर्तमानम्, अनन्तमहमनन्तोत्सवम्, पङ्कस्य पापस्य लय आसङ्गः संहृतो यस्मिंस्तादृशे हृदि कलये ॥

सम्पुटयमकं यथा

साधनं यस्य शक्तीनां त्रितयं धरणीभुजः ।
तस्य कोशं समायाति स्वयमेव रसाधनम् ॥ १२ ॥

शृङ्खलायमकं यथा

उप[३]कारितया जगतीविदितो
विदि तोषधरोऽयमनूनमतिः

---

१ B. ॥ छ ॥
२ A. -प्रदां corr sec. m. B. -प्रदां
३ प repeated wrongly in both.

नमति प्रमथेशवधूमधु[ना]
मधुना सममाप्तुमुदारवचः ॥ १३ ॥

[**अर्थः**—] वेत्तीति वित्तस्मिन्नुपकारितया जगतीविदितः। तोषधरस्तोषपर्वतः सन्तोषोन्नत इत्यर्थः। तोषं धरतीति वा। अनूनमतिरयं मधुना सममुदारवचः प्राप्तुमधुना प्रमथेश[1]वधूं भवानीं नमति।

चतुश्चरणेष्**वादियमकं** यथा

नवनीतभुगाविरस्तु चित्ते नवनीयो यमिनां स नन्दबालः।
नवनीरदकान्तिरुद्यतोऽरीनवनीतल्पशयान्विधातुमाजौ ॥ १४ ॥

आजौ सङ्ग्रामेऽरीनवनीतल्पशयान्विधातुमुद्यतो नवनीरदकान्तिर्यमिनां नवनीयो नवनीतभुक् स नन्दबालश्चित्त आविरस्त्वित्यन्वयः॥

चतुश्चरणेष्**वन्त्ययमकं** यथा

अन्तादनुतनयानां मुदिता[2] देव मदेन वीतनयानाम्।
माहिषवेतनयानां व्यनुवन् देवीं करीन्द्रशातनयानाम्॥ १५ ॥

[**अर्थः**—] मदेन वीतनयानां माहिषवेतनयानां माहिषसम्बन्धि वेतनं यान्ति प्राप्नुवन्तीति तादृशानां दनुतनयानामन्तान्मुदिता देवाः करीन्द्रशातनं[3] [यानं] वाहनं सिंहवाहनां देवीं व्यनुवन्नस्तुवन्॥

महायमकं यथा

[4]सहसा सहसा सरसा सरसा यमिनं यमिनं परमाप रमा।
दरतोदरतोऽसमया स मयाऽधिगतो धिगतोऽपि हि तं पिहितम्॥ १६ ॥

[**अर्थः**—] सहसाऽकस्मात्सहसा सस्मिता, सरसा सप्रीतिः सरसा धरण्या सह वर्तमाना, परं यमिनं यमिनं स्वामिनं रमाऽऽप; स दरतोदरतो भयोच्छेदनतत्परोऽसमयाऽतुल्ययांमयाऽधिगतोऽतोऽपि पिहितं हि तं धिक्॥

चतुर्भद्रयमकं यथा

---

१ प्रथमेश० corr. sec. m.

२ B. –तनयानामुदिता.

३ A. –सातनं corr. sec. **m**, B. सातनं.

४ A. In this verse repetitions of all groups of three letters are mentioned by No. 2 except 'यमिनं' which is wrongly written three times. B. 'यमिनं' three times.

अभिमानवतेऽनवते नवते न वते[1]न मनः खलु कुप्यति मे ।
मधुवासमये समये समये सम येन[2] सुखं तमुपैहि गुणम् ॥ १७ ॥

हे नव तरुण । इन स्वामिन् । बत खेदे । अभिमानवते, नाऽवतीत्यनवंस्तस्मा अनवते । त[3] इति तुभ्यं मनो न खलु कुप्यति । मधुवासमये[4] वसन्तवासप्रचुरे[5] समये येन गुणेन सुखं समये सम्यक् प्रोप्नोमि । हे सम सलक्ष्मीक तं[6] गुणमुपैहि ॥

श्लोकयमकं यथा

घनसारभासमानं कपालिनं सर्वदातारम् ।
अरिदरकरमगतनयाकान्तं विद्धि व्रजश्रीपम् ॥ १७ ॥[7]

घनस्य मेघस्य सारो गर्भस्तस्य भा कान्तिस्तया समानं सदृशम् । कं सुखं पालयतीति कपालिनम् । सर्वदातारम् सर्वस्य दातारम् । अरिदरौ चक्रशङ्खौ करयोर्यस्य तम् । न गतो नयो येभ्यस्तेषामकस्यान्तं नाशकम् । व्रजश्रीपालकं विद्धि जानीहि । इति कृष्णस्य पक्षे व्याख्या ।

घनसारः कर्पूर इव भासमानम् । कपालमस्यास्तीति तम् । सर्वदाऽनवरतं तारमुज्ज्वलम् । अरिदरकरं शत्रुभयङ्करम् । अगतनयाकान्तं पार्वतीकान्तम् । श्रीपं श्रीविषम् । [तत्] पिबतीति तं [हि] हे वित् बुद्धे । व्रज याहि । अथवा जानीहि । य एव गत्यर्थास्त एव ज्ञानार्थाः । इतीश्वरपक्षे व्याख्या ॥

अर्धश्लोकयमकं यथा

राजा कुवलयामोदश्रीस्पर्शनवशोऽभितः ।
राजा कुवलयामोदश्रीस्पर्शनवशोभितः ॥ २० ॥

राजा नृपः कुवलये पृथ्वीवलय ओमादेनाऽऽनन्देन यच्छ्रियो लक्ष्म्याः स्पर्शनं प्रतिपादनं तद्वशः । अभितः सर्वतः ।

---

१ Here बत is to be considered as वत, according to a maxim ' वबयोरऽभेदः '.

२ B. after this समये is wrongly inserted.

३ A. omits ते.

४ B. °वासममये.

५ B. —वासप्रचुरे changed to वासरे.

६ A. —कांत corrected as –क तं B. —कांत.

७ This verse is repeated in both as it is shown above But in A the first one is crossed.

राजा चन्द्रः कुवलयानामामोदस्पर्शेन परिमलस्पर्शेन नवशोभितः[१] अस्तीति शेषः ॥

चरणयमकं यथा

मतानवद्यत्वमनन्तरायं मतानव द्य त्वमनन्तरायम् ।
प्रभावतो मानवदानवन्तं[२] प्रभावतो मानवदानवं तम् ॥ २१ ॥

मतमनवद्यत्वं निर्दोषत्वं यस्य तम् । अनन्तो राधनं यस्य तम् । न विद्यतेऽन्तरायो विघ्नो यस्य तम् । प्रभावतः प्रभाऽस्ति येषां तान् । मानं बदन्तीति मानवदास्तानवन्तं रक्षन्तं तम् । मानवदानवं नरं दैत्यमिव विद्यमानं तं प्रभावतो द्य खण्डस्य ॥

चरणान्तयमकं यथा

तमालपत्राऽसितया तु धानं सुखस्य कान्त्या युतमादिदेवम् ।
तमालप त्रासितयातुधानं निरन्तरं भारति रामचन्द्रम् ॥ २२ ॥

तमालपत्राऽसितया कान्त्या [तु] युतम् । सुखस्य धानम्[३] । [तमादिदेवं] त्रासितयातुधानं रामचन्द्रं भारति निरन्तरमालप ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासश्चरणेषु पदेषु च ।
तेषामुदाहृतिष्वेव रूपमाविर्भविष्यति ॥ २३ ॥

चरणेष्वाद्यानुप्रासो यथा

जानकी(कीं) विरहय्यान्यां[४] **जा**यां स्वप्नेऽपि नेच्छति ।
जानेऽहमिति रामस्य **जा**ग्रद्रागामवस्थितिम् ॥ २४ ॥

चरणे मध्याऽनुप्रासो यथा

सदा न**मो**ऽस्तु रामाय विश्वव्या**मो**हहारिणे ।
रक्षस्त**मो**दिनेशाय गुणग्रा**मो**न्नताय ते ॥ २५ ॥

चरणान्त्यानुप्रासो यथा

रामं जगत्त्रयीबन्धुं जानकीरजनीविधुम् ।
नमामि करुणासिन्धुं तत्त्वसंविद्वनीमधुम् ॥ २६ ॥

आद्यन्तचरणानुप्रासो यथा

कातरेक्षणमवेक्ष्य गोपि**का का**ऽपि कृष्णमतिमात्रमुत्सु**का** ।
काममोहमथितश्लथांशु**का का**नने कलितकेलिकौतु**का** ॥ २७ ॥

---

१ A. After -शोभितः, सर्वतः is wrongly inserted.
२ A. This पाद Sec. m. marg.
३ Both read सुखस्य धानं after रामचन्द्रम्.
४ A. ०य्यानां

यत्यन्त्याऽनुप्रासो यथा

जयति सुरसमूहत्राणसंलब्धदेहः
परमतनुरनीहः सज्जनस्वान्तगेहः
अविदितपरिणाहः प्रौढतेजःप्ररोहः
क्षपितभुवनमोहः श्रीविहारो नृसिंहः[1] ॥ २८ ॥

॥ अथ पदानुप्रासाः ॥

तत्र **पदाऽऽद्यनुप्रासो** यथा

काऽपि कान्तकृतकैतवाऽकुला कोपना कलितकामकर्मणा ।
कोकिलाकुलकलेऽपि कामिनी कम्पते कुसुमकेलिकातरा ॥ २९ ॥

पदमध्याऽनुप्रासो यथा

विन्दते मदनवेदनामियं चन्दनार्द्रसदनानि निन्दति ।
ऐन्दवादुदयतोऽवसादतः स्वेदनेन[2] सुदती न नन्दति ॥ ३० ॥

अन्ताऽनुप्रासो यथा

अवता भयताऽपहृता भवता जनता सततायवता मुदिता ।
अहिता विहितात्महिता विहिता [3]वनिता जनितार्तरुताकुलिता
(ताः) ॥ ३० ॥

[4]**सङ्कीर्णाऽनुप्रासो** यथा

विलोलपल्लवालीनमलयाऽनिललालिता[5] ।
विलासिनीव ललिता वलते लवलीलता ॥ ३१ ॥

अनिलेन विलुलितानां नलिनिनिलीनालिनामलीकेन ।
तव लुलिताऽलकललितो नलिने नवनीलिमोल्लसति ॥ ३२ ॥

अरविन्दसुन्दरोदरमकरन्दास्वा[6]दमेदुरामोदम् ।
नदविन्दिन्दिर[7]वृन्दं नन्दति शरदिन्दिरानन्दम् ॥ ३३ ॥

---

१ B. नृसींहः.
२ B. °सादनस्वेदनेन. (sic)
३ B. om. hapl. विहिता.
A. ४ to ५ Portion sec. m. marg.
६ A. –स्वादु– corr. sec. m. B. –खादु–.
७ B. ०दिंदिंदर०

कल्याण[१]दायिनि गुरौ कुलकण्टकत्वा-
त्कौलीनवान्कलयति प्रतिकूलतां यः ।
तस्मिन्द्विषत्प्रलयकालकरालमूर्ते
द्राक्कालि कोलमुखि कालय कालदण्डम् ॥ ३४ ॥

अभिन्नार्थतया यत्तु पदानां परिवर्तनम् ।
तन्महाकविभिर्नूनमनुप्रासेषु गण्यते ॥ ३५ ॥

यथा **महाकवेः**:

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु **दश**स्वपि श्रुतम् ।
दशपूर्वरथं यमाख्यया **दश**कण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः ॥ ३६ ॥
[र. वं. स. ८. श्लो. २९]

यथा वा

पद्मनाभोऽब्धिमथने **पद्म**जन्मादिभिः स्तुतः ।
पद्माननां श्रियं देवीं **पद्म**पाणिमविन्दत ॥ ३७ ॥

अस्थाननियमं यच्च दूरव्यवहितं पदम् ।
भिना(न्ना)र्थं परिवर्तेत ज्ञेयोऽनुप्रास एव सः ॥ ३८ ॥

यथा

कन्दर्प सर्वङ्कष दुर्विनीत त्वं सायकैर्मामसि किं जिघांसुः ।
दैवेऽनुकूले[२] विरहाऽवसाने **कं दर्प**मानेष्यसि हन्त भूयः ॥ ३९ ॥ छ ॥

अथ **चित्रकवित्वं** तु दिङ्मात्रेण प्रकाश्यते ।
रसिकोद्वेगदायित्वात्तद्भेदा नैव दर्शिताः ॥ ४० ॥

ग्रन्थगौरवभीतेन पृथगुद्देशलक्षणे ।
न मयाऽभिहिते तस्य रूपमेव प्रकाशितम् ॥ ४१ ॥

पद्मबन्धो यथा

यादसा धृतनागे या यागेनाऽसुरजे तु या ।
यातुजे भीत्यमत्रेऽयायात्र मय्यस्तु सा दया ॥ ४२ ॥

अस्यार्थः—हे यागेन यज्ञेश सा दया । अयायाऽऽयात्रोऽयायात्रस्तस्मिंश्छुभाव-हविध्युन्मुखे मयि सा दयाऽस्तु । सा का । या दया[३] यादसा ग्राहेण धृतनागे धृतकुञ्जरे ।

---

१ B. कल्याणि.

२ B. दैवेनकूले.

३ B. omits दया.

त्विति पुनः । या दयाऽसुरजे प्रह्लादे । या दया भीत्यमत्रे यातुजे भयपात्रे विभीषणे । आसीदिति शेषः ॥

चक्रबन्धो यथा

कामनानामका देवि विदेका त्वममत्वका ।
का त्वं तु तेऽर्थं नावैमि मनसा विश्वसंनुते ॥ ४३ ॥

अस्यार्थ—हे देवि कामनानामकाऽभिलाषाभिधाना । तु पुनः । अममत्वका निर्ममा[1] [विदेका त्वम् ।] का त्वम् । त्वित्यहो । हे विश्वसंनुते त इति तवाऽर्थं प्रयोजनं मनसा नाऽवैमि ॥

गोमूत्रिकाबन्धो यथा

गोपालाऽर्णोदनीलाभ[2] पाहि नारायण प्रभो ।
गोकुलानंदलीलाढ्य पावनाऽभयताप्रद ॥ ४४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ छ ॥[3]

[4]**हारबन्धो** यथा

द्याद्दानन्ददानं दनुतनुजतनुच्छेददक्षः स दक्ष-
ध्वंसी लोकाऽवलोकाकलिततनुतनुर्विश्वभावस्वभावः ।
यः कालापं कलापं[5] कलयति नियतिस्फीतधामाऽतिधामा
सर्वाकाशाऽवकाशात्मकरुचिररुचिर्दग्धमारः प्रमारः ॥ ४५ ॥

अस्यार्थः—विश्वभावस्वभावः[6] विश्वभाऽवः स्वभावः विश्वतेजोरक्षकप्रभावः[7] । कलापसम्बन्धिनं कलापं भूषणं कलयति । नियतेर्भाग्यस्य स्फीतधाम । प्रमां यथार्थाऽनुभवं राति ददाति प्रमारः ॥

सर्वतोभद्रं यथा

मायाभाववभाऽऽयामायात मान्यन्य मातया ।
भामासादद सामाभाऽवन्यदस्वस्वद न्यव ॥ ४६ ॥

---

१ B. Repeats निर्ममा.
२ A.—लीलाभ.
३ B. reads after this—गूमूत्रिकाबन्धो लिखितः ॥
४ A. reads before this—अथ.
५ B. repeats कलापं.
६ A—प्रभाव; ७. A.—स्वभावः.

अस्यार्थः[१]—मायाभावेन वभातीति मायाभाववभस्तस्य सम्बोधनम् । अत्राप्याद्यिल्य-कारलोपः । आयामेनाऽऽयात प्राप्त । मान्यन्य मानिष्वन्योत्कृष्ट । मां तयते पालयतीति तथा । अ विष्णो । भामासादद[२] भा कान्तिः, मा सम्पदसादोऽक्लेश एतान्ददाति स तथा । सामसु आभातीति स तथा[३] । सप्तसामोपगीत । अवनीमदन्तीत्यवन्यदस्ते च तेऽस्वाश्च वैरिणस्तेषां स्वं स्वरूपं द्यति खण्डयतीत्यवन्यदस्वस्वदः । तस्य सम्बोधनं तथा । न्यव नितरामव रक्षेति पदार्थः ॥

अनुलोमप्रतिलोमं यथा

चारुतेद्धशुभाकाराऽयि मानायतकामन ।
नमकातय नाऽमायि राकाभाशुद्ध ते रुचा ॥ ४७ ॥

[**अर्थः**]—अयीत्यहो । चारुतेद्धशुभाकार चारुतयेद्धश्चारुतेद्धः शुभ आकारो यस्य स तथा । [४]तस्य सम्बोधनम् । मानायतकामन मानेनाऽऽयता कामना मनोरथो यस्य स तथा[५] । नमकातय नमन्तीति नमकास्तानासमन्तात्तयते पालयतीति तथा । राकाभाशुद्ध पूर्णचन्द्रनिशाप्रभातुल्य । ते तव । रुचा नाऽमायि महत्त्वात्कुत्राऽपि नाऽवकाशोऽलभ्य-तेत्यर्थः ॥

द्व्यक्षरं [यथा]

नितान्तानूतनतनौ नेति(त)तान्तिततौ नतिम् ।
नानाऽऽननर्नुतेऽनन्ते तनुते नैति तं नतिः ॥ ४८ ॥

[**अर्थः**]—नितान्ताऽनूतनतनौ नितान्त अ(म)तिशयेनाऽनूतना पुराणा तनु-र्मूर्तिर्यस्य तस्मिन् । नेततान्तिततावप्राप्ततान्तिप्रताने । नानाऽऽननर्नुते नानाऽऽननैर्बहुमुखैर्देवैः स्तुते । एवं विधेऽनन्ते यो नतिं तनुते तं नतिर्नम्रता नैति नोपयाति ॥

दुर्व्याख्येयतया नोक्तं चित्रमेकाक्षरादिकम् ।
विलोकनीयास्तद्भेदाः **कविकौतूहलादिषु** ॥ ४९ ॥ छ ॥

इति श्रीमालकुल-श्रीमालभार-श्रीमालवमण्डलालङ्कार-**जीवनेन्द्र**नन्दन-मफरलमलिक-**श्रीपुञ्जराज**विरचिते **शिशुप्रबोधे काव्यालङ्कारे शब्दालङ्कारनिरूपणं** नाम **सप्तमो**ऽध्यायः ॥ छ ॥ ७ ॥

---

१ B. omits अस्य.
२ A. °साद corr. sec m. B. °साद.
३ B. repeats this sentence from सामसु to तथा.
४ to ५ A. sec. m. marg.

[अथाऽष्टमोऽध्यायः ॥]

अथाऽर्थालङ्काराः[१] ॥

जातिः समाधिः(धि)संयोगाच्चमत्कारमुपेयुषी ।
पुष्णात्यर्थस्य सौभाग्यं सा मुख्याऽलङ्कृतिर्मता ॥ १ ॥

यथा

वक्षुश्चुम्बति वक्रतां वरतनोरानृत्यति भ्रूलता
रागं धीरवगाहते कुचयुगं तुङ्गत्वमालिङ्गति ।
प्रोन्मीलद्वलि मञ्चिमानमयते मध्यं कार्शिम्नो वशं
लावण्योर्मिलमं(मां)सलं च जघनं धत्ते गतौ मन्दताम् ॥ २ ॥

सौन्दर्यपुष्टिकृद्भूषाऽ**तिशयोक्ति**र्हि वस्तुनः ।
धर्ममात्रमलङ्कार्यं स्थितमुत्कृष्यते यया ॥ ३ ॥

अलौकिकी लौकिकी चे[२]त्येषा सत्कविवर्तिनी[३] ।
दृश्यते **द्विविधा** तत्र **प्रथमा** प्रतिपाद्यते ॥ ४ ॥

लोकस्थितिमतिक्रम्याऽतिरिक्तत्वं यदुच्यते ।
सम्भाव्यमानमर्थस्याऽ**लौकिकातिशयो** ह्यसौ ॥ ५ ॥

यथा

चन्दनार्द्रतनुरुज्ज्वलांशुका नव्यमौक्तिककलापशोभिता ।
चन्द्रिकासु शे(नि)शि कान्तमार्गगा लक्ष्यते न सहसाऽभिसारिका ॥ ६ ॥

अर्थस्य नियतो धर्मो नीयते यद्विपर्ययम् ।
लोकस्थितिमति[४]क्रम्याऽतिशयः सोऽप्य**लौकिकः** ॥ ७ ॥

तस्याऽनेकविधा भेदाः सत्काव्येषूपलक्षिताः ।
बालव्युत्पत्तये तेषु निदर्श्यन्तेऽत्र केचन ॥ ८ ॥

यथा

कलितललितवर्णव्यक्तिपत्रं लिखन्त्या
सपदि हृदि तया मेऽलेखि मूर्तिः स्वकीया ।

---

१ A. ०लङ्काराः
२ B. omits लौकिकी चे.
३ A.—वर्त्तनि B.—वर्त्तति.
४ B. मति repeated wrongly.

मनसि वचसि दृष्टौ वाऽद्य सैव स्थिता मे
दिशि विदिशि च सा सा जागरस्वप्नयोश्च ॥ ९ ॥

हरनयनानलकीलानिर्दग्धस्य स्मरस्य सहसाऽयम् ।
बलमुत्तेजयतितरां युवा नवामोदसुन्दर(रः) श्रीमान् ॥ १० ॥

कामानलः[१] स पश्चाज्ज्वलितः प्रागेव मे मनो दग्धम् ।
तद्दर्शनामृतेन स्मराग्निरुदपादि मे सपादि ॥ ११ ॥

तस्याः स्मितं हि पुष्पं मम हृदि तापः फलं विपुलम् ।
तन्वी सैव ममैका सम्प्रति सुखदुःख[२]कारणं जाता ॥ १२ ॥

तस्याः कटाक्षपाङ्क्तिर्जनिता पीयूषकालकूटाभ्याम् ।
सा मे मनसि वसन्ती क्षिपति दिदृक्षाभ्रमे चक्षुः ॥ १३ ॥

तदवेक्षणाऽनुरागो न माति बत मे शरीरान्तः ।
तद्विरहेण ममासीदमृतकरः प्रलयकालाग्निः[३] ॥ १४ ॥

तत्कान्त्यैव कृशत्वं लक्ष्यं न पुनर्वियोगजं तस्याः ।
लावण्यावृतनयनस्तदवयवान्नाऽवलोकितुं शक्तः ॥ १५ ॥

हारः सुवर्णसूत्रं भवति तदीयप्रभासमालिप्तः ।
तन्मुखसुधाकरो मां दूरस्थोऽपि स्फुटं दहति ॥ १६ ॥

इत्यादयोऽ**लौकिकाऽतिशयोक्ते**र्भेदाः स्वयमूह्याः ॥

अथ **लौकिकाऽतिशयोक्ते**र्भेदा **उपमा**दयो वक्ष्यन्ते ।

लौकिकाऽतिशयो लोकव्यवहारपुरःसरः ।
तमेव धर्मं येऽर्थस्य गमयन्ति मनोहराः ॥ १७ ॥

लौकिकाऽतिशयोक्तेस्ते भेदाः स्यु**रुपमा**दयः ।
वक्ष्यन्ते कतिचित्तेषु व्यक्तभेदाः परस्परम् ॥ १८ ॥

तत्रोपमा[१]ऽथ **सन्देहः**[२] **प्रतिवस्तूपमा**[३] **क्रमः**[४] ॥
आक्षेपो[५] **व्यतिरेक**[६]श्च **विरोधो**[७] **रूपकं**[८] **भ्रमः**[९] ॥ १९ ॥
अप्रस्तुतस्तुतिः[१०] **सौम्यं**[११] **समासोक्ति**[१२]**रपह्नुतिः**[१३] ।
उत्प्रेक्षा[१४]**ऽर्थान्तरन्यासो**[१५]**ऽनुमानं**[१६]**व्याजवर्णनम्**[१७] ॥ २० ॥

---

१ B. कामाललः (sic).

२ A. संप्रतिसुदुःख-.

३ A. -कालासिः corr. sec. m. marg.

हेतुः[१८] **सहोक्ति**[१९]**र्दृष्टान्तः**[२०] **परिवृत्ति**[२१]**रुदात्तता**[२२] ।
पर्यायोक्तं[२३] तथाऽ**न्योन्य**[२४] **मेकावलि**[२५]**र्विभावने**[२६] ॥ २१ ॥
विरोधो[२७] **दीपकं**[२८] **श्लेषः**[२९] **सङ्कीर्णं**[३०] **रसवत्त**था[३१] ।
काव्यस्यैते ह्यलङ्काराः कुर्वे तन्निर्णयं क्रमात् ॥ २२ ॥

गुणोत्कृष्टं प्रसिद्धं यदुपमानं तदुच्यते ।
तन्न्यूनमुपमेयं स्यादेतयोस्तुल्य**तोपमा** ॥ २३ ॥

द्विधा पदार्थविषया वाक्यार्थविषयेति सा ।
तत्राऽऽद्या **द्विविधा पूर्णा लुप्ता** चेति निगद्यते ॥ २४ ॥

धर्मोपमानोपमेयद्योतकैः **पूर्ण**तां व्रजेत् ।
धर्माऽऽदिलोपे **लुप्ता** स्यादुपमानपदे सति ॥ २५ ॥

तत्र **पूर्णा** यथा

नवपल्लवमिव बाले[1] करतलमरुणं तवाऽऽभाति ।

अत्राऽरुणत्वं धर्मः, नवपल्लवमुपमानं, करतलमुपमेयमिव शब्दो द्योतक इति सर्वसमुच्चयात्**पूर्णा पदार्थोपमा** ।

अथ लुप्तायाः पदार्थोपमाया उदाहरणानि ।

तत्र **धर्मलोपे** यथा

अमृतांशुरिवाननं भवत्या जघनाभोगभरालसं व्रजन्त्याः ।

द्योतकलोपे यथा

पाणितलं नवपल्लवताम्रं तावकमाकुलिताऽलकपङ्क्ते ।
केलिरसालतया जितखेदे कन्दुकघातमिदं सहते किम् ॥ २६ ॥

गुणद्योतकयोर्लोपे यथा

कमलनयना लज्जालोलं किमप्यवलोकते ।

सत्युपमाने**ऽन्येषां लोपे** यथा **महाकवेः**

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिमिन्दुप्रभामिन्दुमतीं विलोक्य ।

[रघुवंश ६–७० पूर्वार्ध]

अत्राऽऽह्लादकत्वं धर्मो वदनमुपमेयमिवशब्दो द्योतकः । एतेषां लोपे केवलमिन्दुप्रभेत्युपमानग्रहे **लुप्ता पदार्थोपमा** । न पुनरिन्दोरुपमानस्येन्दुमत्युपमेयं भवितुमर्हति

---

१ A. कशक्येत corr. sic. m. कथं शक्येत.

साधर्म्याऽभावात्कविसमयविरोधाच्च । न हि क्वचित्काव्यादौ स्त्रीचन्द्रमसोरुपमानोपमेयभावः । शक्येत[1] वा रूपकश्लेषादौ कथञ्चिन्निर्वोढुम् । इदं च न रूपकं न श्लेषः इन्दुप्रभेत्यत्र "तुल्यः प्रख्यः समः प्रभ "इति प्रभशब्दस्योपमानार्थत्वेनेन्दुप्रभेत्यनेनैवोपमा द्योतमानत्वात् । तस्माद्-ग्रहस्तेत्यादिवदवयवावयविनोर्भेदाभेदकल्पनया कदलकाण्डादिवत्सम्बद्धसम्बन्धेन वेन्दूपमासा-धर्म्यबलप्रतीयमानस्य मुखस्याऽप्रयोगेऽपीन्दुप्रभेत्यनेनेन्दुमुखीति गम्यते । इदं तु केवलमुप-मानग्रहे **लुप्तायाः पदार्थोपमायाः** स्वरूपमवसेयम् ।

अथ वाक्यार्थोपमा ॥

एकवाक्यार्थता वाक्यार्थयोर्यत्रोपमावशात् ।
सा **वाक्यार्थोपमा** द्वेधेवशब्दसदसत्त्वतः ॥ २७ ॥

इवशब्दसहिता यथा **महाकवेः**

तेषामाविरभूद्ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।
सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ॥ २८ ॥

[कु. सं. स. २. श्लो. २.]

इवशब्दरहिता यथा

दयिताननं[2] ममान्तः सम्प्रति दृढभावनाघटितम् ।
तव मध्ये तु सुधाकरबिम्बं जीमूतगर्जितेनालम् ॥ २९ ॥

जात्यादिभेदा**दुपमा** भिन्नत्वमुपगच्छति ।
यथासम्भवमन्येष्वप्यलङ्कारेष्वयं क्रमः ॥ ३० ॥

जात्युपमा यथा

क्षत्रियवद्ब्राह्मणः क्वचित्क्रूरः ।

द्रव्योपमा यथा

कलशाविव स्तनौ ते तरुणि नमन्मध्यमे चकोराक्षि ।
आक्रान्तबाहुमूलावुन्मूलयतो ममाऽतिधीरत्वम् ॥ ३१ ॥

अत्र केवलमुपमानस्य द्रव्यस्याकृतिसाधर्म्या**दुपमा**त्वम् ॥

गुणोपमा यथा

असावलिरिव श्यामो रामो राजीवलोचनः ।
धनुर्बाणधरो[2] वीरः पुरः स्फुरतु मे सदा ॥ ३२ ॥

---

१ B. दयता°
२ B. धनोर्बाण° (sic).

अत्र केवलं गुणसाधर्म्याद्**उपमा** । अन्यथा हीनोपमात्वं प्रसज्येत ॥

क्रियोपमा यथा

रोषनिर्घृषितदन्तकान्तिभिर्बद्धवक्त्रपरिवेषभीषणान् ।
यातुधानपृतनापतीन्रणे मत्कुणानिव पिपेष मारुतिः ॥ ३३ ॥

अत्र मारुतेः प्रयासराहित्यातिशयद्योतिनी **क्रियोपमा** ॥

उपमानसूचकाः शब्दाः सन्ति काव्ये ह्यनेकशः ।
बालव्युत्पत्तये तेषु कतिचिद्व्याहरामहे ॥ ३४ ॥

स्वस्तिकपिहितकुचाया मन्मथ**सहब्रह्म**सौन्दर्य[१] ।
बिशभङ्गं मा भाङ्क्षी रति**सदृशो** दन्तपङ्क्तिकामस्याः ॥ ३५ ॥

अनुकुरुते चन्द्रमसं **द्वेष्टि** सुधां **जयति** पुण्डरीकरुचिम् ।
निन्दति मरालशोभा**माह्वयते** जाह्नवीं भवत्कीर्तिः ॥ ३६ ॥

इन्दो**र्मित्रं** वदनमलका **वैरिणः** षट्पदानां
चक्षु**श्चोरं** सरसिजरुचो **वादि** हास्यं सुधायाः ।
बिम्ब**प्रख्यं** किशलय**समं** दन्तवासोऽपि तन्व्याः
श्री**देश्यायाः** सरसबिशिनी**सन्निभं** बाहुयुग्मम् ॥ ३७ ॥

कुचौ कलश**देशीयावूरू** रम्भा[२]**सहोदरौ** ।
चरणौ पद्म**सुहृदौ** कुमुदश्री**सखा** नखाः ॥ ३८ ॥

नीहाराद्रिरुचो**ऽवधीरणमनध्यायः** सुधादीधितेः
पीयूषस्य **पिधान**माननवृत्तिः कर्पूरपूरश्रियः ।
क्षीराब्धे**रपवादपद्धतिरधिक्षेपः** फणीन्द्रद्युते-
र्जाह्नव्या **नवनिह्नव**स्तव यशोराशिर्जगत्येधते ॥ ३९ ॥

मुखस्येन्दु**र्वीप्सा** सरसिजवनं लोचनरुचेः
सपर्यापर्यायः करतलरुचेः पल्लवचयः ।
कुचद्वन्द्वस्योच्चैः कनककलशश्री**रुपकथा**
भ्रुवो**राभासः** स्यान्मदनधनुरीशानदयिते[३] ॥ ४० ॥

---

१ A. -सौंदर्य•

२ A. भंभा corr. sec. m. B. भंभा-(sic).

३ B.-रीशानयिते (sic).

इत्यादिभिरुपमा व्यञ्जकशब्दैरवसेया[1] ।

अथ **केचित्**

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥ ४१ ॥

इत्युदाहरणीकृत्याऽ**भूतोपमा**ऽप्यस्तीति विचारयन्ति । तदयुक्तम् । अभूतस्याऽनिष्पन्नस्याऽसत्यस्य वा पदार्थस्योपमानत्वायोगात् । प्रसिद्धं ह्युत्कृष्ट[2]गुणमुपमानं यथा लक्ष्मीरिव वधूरियमिति सौभाग्यादिगुणोत्कृष्टस्य लक्ष्मीलक्षणस्योपमानस्य साधर्म्येण वधूलक्षण उपमेये कश्चिदतिशयः प्रतीयते । न तु तथा, यथा "गौस्तथा गवयो" "मम गौरिव गौस्तवे"त्यादौ भूष्यभूषणत्वाऽभावादुपमालङ्कारत्वं भवितु[3]मर्हति । अलङ्कारत्वं हि वस्तुनि शोभाऽतिशयाधानत्वादेवेति । प्रकृतेऽपि यस्मिन्मन्दाकिनीप्रवाहद्वयं पतत्येतादृशस्याकाशस्या[4]दृष्टत्वादागमादावश्रुतत्वादभाव एव । तस्मादसत उपमानस्य सतो[5]पमेयेन साधर्म्यविधानमयुक्तमित्युपमाभ्रान्तिर्न विधेया । किन्तु पूर्वोद्दिष्टाया **अलौकिकातिशयोक्ते**र्भेद एवेति मन्तव्यम् । यद्येवं तर्ह्युपमीयेतेति[6] यदिशब्दप्रयोगेणैव कविनोपमाभ्रान्तिर्निरस्ता । अलमतिप्रसङ्गेन ॥

अथ सन्देहः

वक्तुं सादृश्यमुद्रिक्तमुपमानोपमेययोः ।
संशयः क्रियते योऽसौ **सन्देह** इति कथ्यते ॥ ४२ ॥
किंवाऽऽहोस्विदुतस्वित्किं किन्वादिपदजीवितः ।
अयं निबध्यते सुज्ञैः सदृशादिपदं विना ॥ ४३ ॥

यथा

किं स्विन्मुखं प्रियाया लुलितालकपङ्क्ति सरसि सम्भाति ।
आहोस्विन्नु सरोजं भ्रमराऽऽवलिसम्भृतश्रीकम् ॥ ४४ ॥
अभेदमुपमानस्योपमेयादवगच्छतः ।
भेदकृद्वचनं वक्तुः **सन्देहमपरे** जगुः ॥ ४५ ॥

---

१ A.—रवसेयाः.
२ A. from गुण to गुणोत्कृष्ट Sec. m. marg.
३ A. भवतुम् (sic).
४ A आकाशसस्या- corr. sec. m. B. आकाशसस्या- (sic).
५ A ०मानस्यासतो०
६ B ०पमेयेतेति (sic).

यथा

इन्दीवरं किंस्विदिदं मनोज्ञं तस्मिन्नहो भ्रूललितं कुतस्त्यम् ।
इत्थं प्रियाचक्षुषि मामकीनं मुहुर्मुहुः संशयमेति[1] चेतः ॥ ४६ ॥

नानोपमानरूपेणोपमेयं यदि शङ्क्यते ।
किं न्वित्यादिपदैस्तन्तु **सन्देहमपरे** जगुः ॥ ४७ ॥

यथा

किंस्विदयं **बलभद्रः** किं **वाली भीमसेनो** वा ।
किं **कालः** किमयं **शनि**रिति समरे शङ्क्यते स्म **रणमल्लः** ॥ ४८ ॥ छ ॥

अथ प्रतिवस्तूपमा ।

वाक्यार्थौ साध्यदृष्टान्तौ स्यातां यत्र पृथक् पृथक् ।
प्रतीयमानसादृश्यौ **प्रतिवस्तूपमे**ति सा ॥ ४९ ॥

[यथा]

गुणवति कथमिव ताम्यसि चपलतया पत्युरन्यनारीषु ।
पद्माश्लेषरसालो नालिङ्गद्वल्लवीः किमङ्ग हरिः ॥ ५० ॥

यथा वा

नैकोऽपि त्वादृशोऽद्याऽपि जायमानेषु राजसु ।
ननु द्वितीयो नास्त्येव पारिजातमहीरुहः ॥ ५१ ॥

अथोपमाक्रमः ।

उपमानोपमेयानां यः सम्बन्धो यथाक्रमम् ।
उच्यते स **क्रमो** धीरैः **सङ्ख्यान**मिति चाऽपरैः ॥ ५२ ॥

यथा

वदनविलोचनवचनस्मिताऽधरैस्ते विलासिनि प्रसभम् ।
चन्द्रेन्दीवरवीणाक्वणितसुधापल्लवानि जीयन्ते[2] ॥ ५३ ॥

अथाऽऽक्षेपः ।

उपमेयसमुत्कर्षसिद्ध्यर्थं यो विधीयते ।
आक्षेप उपमानस्य त**माक्षेपं** प्रचक्षते[3] ॥ ५४ ॥

---

१ B. शंशयमेति (sic).

२ B. जीयते.

३ A. प्रचक्ष्यते

यथा

यदि तद्वदनं किमिन्दुना मे वचनं तद्यदि किं सुधारसेन ।
मिलिता यदि सा किमिन्द्रलक्ष्म्या किमपायेन यदस्ति तद्वियोगः ॥ ५५ ॥

यथा वा

किं सुधया यदि साधुः किं बत हालाहलेन पिशुनश्चेत् ।
किं कलिना यदि मदिरा किं निरयेणाऽन्यवशता चेत् ॥ ५६ ॥

उल्लिङ्घ्य प्रस्तुतं तच्च विशेषा(ष)कथनात्पुनः ।
आक्षिप्तमिव यत्र स्यात्तमाक्षेपं परे जगुः ॥ ५७ ॥

यथा

तावत्प्रतीक्षस्व वियोगभीतं चेतः समाश्वास्य वदामि यावत् ।
स्वामिन्निगाद्यं यदि वा तदास्तां प्रकाशये किं वचनेषु कृत्यम् ॥ ५८ ॥

यथा वा

जगति रतिपतेरहो महत्त्वं त्रिपुरहरेऽपि यदीदृशी दशासीत् ।
इदमवचनयोग्यमेवमास्तामुदधिपयःकलशोन्मितौ वयं के ॥ ५९ ॥

यथा वा

सुभग तव वियोगतो मृगाक्षी यदधिगतस्मरसञ्ज्वराऽचिकीर्षत् ।
अहह तदधुना कथं निगाद्यं धिगशकलीभवदाकुलं मनो मे ॥ ६० ॥

अथ **व्यतिरेकः**

वाच्ये प्रतीयमाने वा सादृश्ये यत्पदार्थयोः ।
मुख्यस्याऽऽधिक्यकथनं **व्यतिरेकः** स कथ्यते ॥ ६१ ॥

वाच्ये सादृश्ये यथा

सत्यं तन्वि भवत्याः प्रसादलक्ष्मीमनोरमं वदनम् ।
पूर्णेन्दुना समानं किन्तु स दूष्यः कलङ्केन ॥ ६२ ॥

प्रतीयमाने सादृश्ये यथा

अकलितकलङ्कमदिवसधूसरमक्षीणभावमुपयातम् ।
वदनं शुचिस्मिते तव नवनव[1]माह्लादमाधत्ते ॥ ६३ ॥

अथ **विशेषोक्तिः**

अभिन्नस्योपमेयेनोपमानत्वगुणच्युतिः ।
विशेष उच्यते यस्सा **विशेषोक्तिरु**दाहृता ॥ ६४ ॥

---

१ A. स्मितेनवनव॰ corr. sec. m. B. स्मितेन नवनव॰

यथा

अक्षीराम्बुधिमथनोद्भवममृतं त्वत्समागमः[१] कान्ते ।
हन्ति वियोगो नितरामनाश्रयाशः कृशानुस्ते ॥ ६५ ॥

गुणादिविकलस्यापि प्रस्तुतस्य यदुच्यते ।
कार्यशक्त्या समुत्कर्षो **विशेषोक्तिरसा**वपि ॥ ६६ ॥

यथा

उरो न गूढं कुचयोर्गरिम्णा गतिर्न मन्दा न च मन्थरा दृक् ।
वचो न वक्रं न रतिः प्रगल्भा तथाऽपि बाला तनुतेऽनुरागम् ॥ ६७ ॥

अथ **रूपकम्**

उपचारादभेदो य उपमानोपमेययोः ।
तद्रूपकमिति ख्यातमलङ्कारविचक्षणैः ॥ ६८ ॥

सुभग तवाऽऽननचन्द्रे(न्द्र)स्मितचन्द्रिकया विलासिन्या(न्याः) ।
चक्षुःकुवलयमस्या मुदितं किरदश्रुमकरन्दम् ॥ ६९ ॥

यथा वा

वदनं सरोजमेतल्लोचनयुगलं च कुवलयद्वन्द्वम् ।
बाहू मृणाललतिके[२] काञ्चनकलशौ कुचावेतौ ॥ ७० ॥

अलङ्क्रियान्तरोत्पत्तिकारणस्य प्रशस्यते ।
अप्रतीतगुणस्याऽपि रूपकस्य परिग्रहः ॥ ७१ ॥

यथा[३]

लीलाललाटिकेव त्रिदिवविटस्योज्ज्वलाकारा ।
निर्मोकमुक्तिरिव या गगनमहाहेर्वियद्गङ्गा ॥ ७२ ॥

अत्र त्रिदिवस्य विटत्वारोपो गगनस्य महाहित्वारोपोऽप्रतीतगुणस्तथाऽपि लीलाललाटिकानिर्मोकमुक्तिरिवेति चोत्प्रेक्षालक्षणस्यालङ्कारान्तरस्य कारणत्वात्प्रशस्तः ॥ एवमन्यत्राऽपि ज्ञेयम् ॥

अथ **भ्रमः**

वस्तु किञ्चित्समालोक्य ज्ञाताऽन्यत्प्रतिपद्यते ।
तत्समं वस्त्वसन्दिग्धं यत्र स **भ्रम** उच्यते ॥ ७३ ॥

---

१ B. –गतः

२ A.—लतिके (original) corr. sec. m.—ललितौ,

३ B. omits यथा.

यथा

उत्तिष्ठन्ती शयनान्मदघूर्णितविलोचना मुग्धा ।
जालाऽऽगतमरुणांशुं विद्रुमयष्टिभ्रमादधत्त करे ॥ ७४ ॥

यथा वा

त्वयि पालयति क्षितिं क्षितीन्द्र क्रतुवृन्दोद्भवधूमशालिनीनाम् ।
ककुभामवलोकनेन धत्ते घनकालभ्रममध्वनीनवृन्दम् ॥ ७५ ॥

अथाऽप्रस्तुतस्तुतिः

प्रस्तुतं किञ्चिदुल्लिङ्ग्योपमानं स्फुटमुच्यते ।
विगर्हिततया यत्र सा स्यादप्रस्तुतस्तुतिः ॥ ७६ ॥

यथा

अभ्रच्छन्न इवेन्दुरम्बुजवनच्छाया तुषारागमो-
न्मृष्टेव ग्लपितेव पल्लवरुचिर्ग्रीष्मातपोत्तापनात् ।
कर्णाङ्कूरमिवाऽन्यपुष्टलपितं रूक्षेव हेमच्छवि-
स्तन्वङ्गि प्रतिभाति मे नवलतालीलायितं निर्वृतम् ॥ ७७ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसाऽन्या प्रस्तुतोत्कर्षसिद्धये ।
स्तुवतोऽप्रस्तुतं यत्र वाक्यार्थः पर्यवस्यति ॥ ७८ ॥

यथा

भूयः समुच्छ्वसति मुक्तशिरोऽधिसाद
आश्लिष्यति प्रियतमामतिमात्रतुष्टः ।
कार्येषु च स्ववशतामुपयात्यहीशः
पृथ्वीभरं वहति ते **नृप पुञ्ज** बाहौ ॥ ७९ ॥

यथा वा

परिमृशति शराग्रं कार्मुके दृष्टिकोणं
क्षिपति करतलेन स्फालयत्यात्मबाहुम् ।
भुवनविजयशक्तोऽस्मीति दृप्तो रतीशः
स्पृशति सरसिजाक्ष्या यौवने गात्रलक्ष्मीम् ॥ ८० ॥

अथ तुल्ययोगिताऽलङ्कारः

द्वयोर्यत्र गुणोत्कर्षतुल्ययोर्वर्णनीयता ।
तत्साम्यमुच्यते तुल्ययोगितेत्यपरे जगुः ॥ ८१ ॥

एकक्रियान्विता भिन्नक्रियाऽनुक्तक्रिया तथा ।
इति **त्रिधा** निगदिता काव्यज्ञैस्**तुल्ययोगिता** ॥ ८२ ॥

एकक्रिया यथा

पालयति क्षितिमखिलां विजिताऽरितया निराकुल(लः) श्रीमान् ।
स्वामी भवान्नराणां दिवममराणामधीशश्च ॥ ८३ ॥

यथा वा **महाकवेः**

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाऽधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ८४ ॥
[र. वं. स. ५. श्लो. ३१.]

भिन्नक्रिया यथा

वितरति वित्तं **पुञ्जो** जनतानयनोत्सवं वितन्वानः ।
उच्चैर्यथाभिलाषं वर्षति चाऽम्भोधरो वारि ॥ ८५ ॥

अनुक्तक्रिया यथा

विश्वं भरं वहत्येकः परो विश्वम्भराधरः ।
श्लाघ्या तेन तयोर्मैत्री विरोधो वा न वञ्चनम्[१] ॥ ८६ ॥

अथ **समासोक्तिः**

उच्यमानमभेदेनोपमानं यदि केवलम् ।
युक्तं विशेषणैः सर्वैरुपमेयोपचारिभिः ॥ ८७ ॥
प्रस्तुतं गमयत्यर्थमनुक्तमपि यत्र सा ।
समासोक्तिरिति प्रोक्ता सूच्यार्थेषूपयोगिनी ॥ ८८ ॥

यथा

दृढमूलतया न कम्पनीयः परिपुष्णन्व्रजमार्थिनां फलौघैः ।
अयमेव महीरुहो महीयान्विपुलच्छाय उपाश्रयोचितो मे ॥ ८९ ॥

[अथाऽन्योक्तिः]

इयमेव मताऽ**न्योक्तिः** पृथक्सर्वविशेषणम् ।
सममाचारमात्रेणोपमानं यदि वर्ण्यते ॥ ९० ॥

यथा

माकन्दद्रुममञ्जरीमधुमदामोदैकमेदस्विना
येनाऽलम्भि पयोजिनीषु मुकुलक्रीडाविनोदोत्सवः ।

---

१ A. वञ्चना.

सोऽयं सम्प्रति पर्यटन्मरुभुवि ग्रीष्मातपोत्तापितो
दुर्दैवात्समयं नयत्यविरतो भृङ्गोऽर्कपुष्पोदरे ॥ ९१ ॥

उपमानं भवेद्यस्यां भिन्ना[1]भिन्नविशेषणम् ।
समानं व्यवहारेण साऽप्यन्योक्तिर्मता सताम् ॥ ९२ ॥

यथा

दानं ददाति सरसाम्रकरः प्रसह्य
मञ्जानि तुङ्गतर[2]भूरुहकाननानि ।
सोऽयं मतङ्गजपतिर्वनसल्लकीनां
मञ्जु स्पृशन् किशलयानि तनोति केलिम्[3] ॥ ९३ ॥

अथाऽपह्नुतिः

वर्णनीयमपह्नुत्य किञ्चिदन्यत्प्रदर्श्यते ।
समं वाऽप्यसमं तस्य यदि साऽपह्नुतिर्मता ॥ ९४ ॥

समाऽपह्नुतिर्यथा

नेदं नभोऽतिविमलं सर एव नायं
चन्द्रः समुल्लसति तन्नवपुण्डरीकम् ।
नेदं पुनः स्फुरति लक्ष्म मधुव्रतोऽयं
नो चन्द्रिका नभसि सान्द्ररजोऽवकीर्णम् ॥ ९५ ॥

असमाऽपह्नुतिर्यथा

नाऽयं चन्द्रो वियोगिन्या अकालप्रलयाऽनलः ।
नायं रतिपतिः किन्तु क्रोधाध्मातः परेतराट् ॥ ९६ ॥

अथोत्**प्रेक्षा**

अन्यथाऽध्यवसानं यदतद्रूपस्य वस्तुनः ।
सो**त्प्रेक्षा** नाम सादृश्याऽसादृश्याभ्यां द्विधा मता ॥ ९७ ॥

तत्र **सादृश्यगर्भितोत्प्रेक्षा** यथा

तव तन्वि रोमराजी राजति सेयं समुद्गता नाभेः ।
अमृताऽऽलवालमध्यादुदिता सरलेन्द्र[4]नीलवल्लिरिव ॥ ९८ ॥

---

१ A. भित्त्वा. corr. sec. m. as भिन्ना. B. भित्त्वा.
२ B. -तरु-
३ A. केलीः
४ B. शरलेन्द्र-

असादृश्यगर्भा यथा

दिवं समाश्लेषयतीव भूम्या दिशस्तनूभिर्व्यतिशीव्यतीव ।
तमः समग्रान् ग्रसतीव शैलानद्वैतमासादयतीव दृष्टेः ॥ ९९ ॥

अभिन्नेनोपमानेन उ(तू)पमेयादपह्नुतात् ।

उद्भावनं क्रियादेर्यत्तामुत्प्रेक्षां परे विदुः ॥ १०० ॥

क्रियोत्प्रेक्षणं यथा

किंशुकमिषेण दहनस्तरुमारुह्योच्चकैररण्यानीम् ।
कियती मयाऽस्ति दग्धा कियत्यदग्धेव(ति) पश्यतीव मुहुः ॥ १०१ ॥

गुणोत्प्रेक्षा यथा

मन्ये सुधांशु[1]मण्डलकपटात्कन्दर्पचक्रस्य ।
वियुतवधूजनहृदयच्छेदनरुधिरेण शोणिमा जातः ॥ १०२ ॥

कल्पितेनोपमानेन स्तुत्यं चेदुपमीयते ।
यदि शब्दप्रयोगेन विनोत्प्रेक्षैव सा मता ॥ १०३ ॥

यथा **महाकवेः**

तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा[2] ।
साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे[3] बहुरुन्धती ॥ १०४ ॥

[कु. सं. स. ६. श्लो. ११.]

यथा वा

तनीयस्युन्मीलच्छ्रमशिथिलभावोर्मिलुलिते
यदेतस्मिन्मध्ये मृदुनि वलिभङ्गीविलसितम् ।
तदुत्तुङ्गाभोगस्तनभरधृतिस्थैर्यविदितं
रते [:] पत्युर्मूर्तं परिणमति शक्तित्रयमिव ॥ १०५ ॥

यथा वा **महाकवेः**

राशीभूतः प्रतिदिशमिव त्र्यम्बकस्याट्टहासः ॥ इत्यादि ॥

[मे. दू. पू. मे. श्लो. ५८ चतुर्थपादः]

शब्दैर्मन्येध्रुवंप्रायःशङ्केनूनमिवादिभिः ।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते सेयं प्रयोगेषूपलभ्यताम् ॥ १०६ ॥

---

१ A. शुधांशु- corr. sec. m. B. शुधांशु-.

२ A. -पादार्पितक्षणा.

३ A. बभाषे. corr. sec. m. B. बभाषे.

[अथाऽर्थान्तरन्यासः]

वाक्यार्थं प्रस्तुतं साध्यं यो हि साधयितुं क्षमः ।
वाक्यार्थोऽन्यः स उक्तोऽ**र्थान्तरन्यासो** विचक्षणैः ॥ १०७ ॥

विश्वव्यापी विशेषस्थ इति तस्य **द्विधा** गतिः ।
हिशब्दयोगाऽयोगाभ्यां द्वैविध्यं स्याद्द्वयोरपि ॥ १०८ ॥

विश्वव्यापी हिशब्दसहितो यथा

लग्नं जगदघहन्तुब्र(ब्र)ह्मकपालं हरस्यापि ।
शक्नोति कर्मबन्धं न हि वञ्चयितुं चराऽचरे कोऽपि ॥ १०९ ॥

हिशब्दसहितो यथा वा[1]

अम्भोजैस्तरलतरङ्गकेलिलोलैः
किञ्जल्कः कनकरुचिः समुच्छ्रितोऽपि ।
आवासं युवतिपयोधरेषु लेभे
नास्थानेऽपि हि गुणवानुपैति सादम् ॥ ११० ॥

हिशब्दरहितो यथा

गिलितं जगत्तमोभिर्न तु दीपस्य प्रधर्षणं विहितम् ।
तेजस्वी न तदन्यैः[2] परिभवितुं शक्यते काऽपि ॥ १११ ॥

धर्मः प्रस्तुतसिद्ध्यर्थं प्रस्तुतस्यैव कश्चन ।
अन्यवाक्यार्थतां याति स्या**द्विशेषस्थ** एव सः ॥ ११२ ॥

हिशब्दसहितो यथा **महाकवेः**[3]

स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ।

[र. वं. स. २. श्लो. ४. चतुर्थपादः]

यथा वा **तस्यैव**

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह सि(शि)श्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥

[र. वं. स. ३. श्लो. ७० उत्तरार्धः]

---

१ B. omits hapl. from वा to हिशब्दरहितो यथा. (after श्लो. ११०)

२ B. तदान्यः.

३ B. –कविः.

यथा च

तदुपहितकुटुम्बः शान्तिमार्गोत्सुकोऽभू-
न हि सति कुलधुर्ये सूर्यवंश्या गृहाय ॥

[र. वं. स. ७. श्लो. ७१ उत्तरार्धः]

हिशब्दरहितो यथा

मरुच्चलत्पल्लववारितोऽपि भृङ्गो लतां पुष्पवतीमुपैति ।
मालिन्यभाजः समुदेति गम्याऽगम्यस्थले न भ्रमतो विवेकः ॥ ११३ ॥

इत्यादि ज्ञेयम् ॥

अथाऽ**नुमानम्**

यदि केनाऽपि लिङ्गेन परोक्षं वस्तु गम्यते ।
पुष्टार्थमेव तत्प्रोक्त**मनुमानं** विभूषणम् ॥ ११४ ॥

यथा

कुटिलित[1]तरलाक्षीं कोपकम्पा[2]ऽधरोष्ठी-
मनभिमुखमुखेन्दुं दीपितभ्रूविकाराम् ।
कथयति पुनरेनां रागरज्यत्कपोल-
स्थल[3]पुलकविकाशश्चेतसा मे सम[4]ताम् ॥ ११५ ॥

यथा वा

विलुलदलकपाङ्क्तिं स्विन्नवक्त्रारविन्दा-
मपि विरहकृशाङ्गीमङ्गकान्त्यैव पूर्णाम् ।
भ्रमभृतमिव चक्षुर्मङ्क्षु दिक्षु क्षिपन्ती-
महमहह कुतश्चिच्छाङ्कितां तर्कयामि ॥ ११६ ॥

अथ **व्याजोक्तिः**

अपकर्षमुपन्यस्य निन्दाऽऽभासः प्रदर्श्यते ।
अत्युत्तमां स्तुतिं कर्तुं यदि तद्व्या**जवर्णनम्** ॥ ११७ ॥

---

१ A. कुटुलत- (sic) B. कुटिलत- (sic).
२ A. कंप्राधरोष्ठी°.
३ B. omits. hapl. स्थल.
४ B. repeats समे, wrongly.

यथा

तापसोऽपि जमदग्नितनूजो यामिमां वसुमतीं निरजैषीत् ।
सा त्वया नृपतिनाऽपि जिता भूस्तत्पराक्रममदस्तव मा भूत् ॥ ११८ ॥

अथ **हेतुरलङ्कारः**

हेतोः पृथगुपन्यासो विशेषणतया तथा ।
वाक्यार्थसिद्ध्यै[1] यत्र स्यात्स **हेतुः** परिकीर्तितः ॥ ११९ ॥

प्रथमो यथा **महाकवेः**

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ १२० ॥

[र. वं. स. १ श्लो. २४]

द्वितीयो यथा

चन्दनलताऽवसक्तद्विजिह्वगरलोष्मणा तीव्रः ।
सन्तापयति वसन्ते पथिकजनं मलयमारुतः सपदि ॥ १२१ ॥

यथा वा

वडवानलोग्रकीला[2]परिलीढकालकूटसहजन्मा ।
दोषाकरोऽयमुच्चैर्विरहवतीनां मनो दहति ॥ १२२ ॥

अथ **सहोक्तिः**

निष्पत्तिः प्रस्तुतार्थस्य समताऽसमताजुषा ।
कार्यान्तरेण सह या सा **सहोक्तिरु**दीरिता ॥ १२३ ॥

सदृशसहोक्तिर्यथा

जनतानेत्रवृन्दानि तरणावुदयोन्मुखे[3] ।
साकं सरोरुहवनैरवापुरपनिद्रताम् ॥ १२४ ॥

असदृशा यथा

कुसुमानि निपातयन्पृथिव्यां पथिकैः साकमुपात्तवेपथूनि ।
नमयत्ययमावलीस्तरूणां पवमानः सह मानिनीमनोभिः ॥ १२५ ॥

---

१ A. –सिद्धौ.

२ B. –काला– (sic).

३ A. –योन्मुख (sic).

अथ **दृष्टान्तः**

यत्र वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते ।
सामान्यधर्म(र्मः) शास्त्रज्ञैः स **दृष्टान्तो** निगद्यते ॥ १२६ ॥

महीभृतोऽन्ये कति वा न सन्ति मेरोः पुनर्गौरवमन्यदेव ।
नृपाः पृथिव्यां बहवो वसन्ति भाग्यं तथाऽन्यादृशमेव **पुञ्ज** ॥ १२७ ॥

अथ **परिवृत्तिः**

सदृशाऽसदृशाभ्यां यत्क्रियते परिवर्तनम् ।
वस्तुनः सा तु विज्ञेया **परिवृत्तिर**लङ्कृतिः ॥ १२८ ॥

यथा **महाकवेः**

अशोकनिर्भर्च्छि(र्त्सि)तपद्मरागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं[१] वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ १२९ ॥
[कु. सं. स. ३. श्लो. ५३.]

विश(स)दृशपरिवृत्तिर्यथा महाकवेः

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ १३० ॥
[कु. सं. स. ५. श्लो. ८.]

अथोदात्तता

उच्चैः समृद्धिमद्वस्तुवर्णनं स्या**दुदात्तता** ।
सामर्थ्ये जायते यत्र परमोत्कर्षचित्रता ॥ १३१ ॥

यथा

प्रत्यूषे मार्जयन्त्यो मणिभवनतलं हेमसम्मार्जनीभि-
र्वामाक्ष्यो यत्र मुक्तावलिपरिलुलितं सान्द्रपुष्पोपहारम् ।
स्रस्तैः कपू(र्पू)र खण्डैः शकलित तुहिनस्पर्धिभिः सार्धमेव
व्याकीर्णामोदचूर्णाऽवकरविरचिताऽवस्करेषु क्षिपन्ति ॥ १३२ ॥

अथ **पर्यायोक्तिः**

शब्दार्थवृत्तिव्यत्यासात्प्रकारेणाऽपरेण यत् ।
उच्यतेऽभिमतं वस्तु **पर्यायोक्तं** तदुच्यते ॥ १३३ ॥

---

१ A. sec. m. corr. सिंदुवार.

यथा

कमलाकठोरकुचसङ्गभङ्गुरा नखराङ्कुरा नरहरेर्जयन्ति ते ।
युधि ये हिरण्यकशिपोर्मृगीदृशां तिलकावनव्रतविसर्जनं व्यधुः ॥ १३४ ॥

[अथाऽन्योन्यम्]

भूष्यभूषणभावः स्यादन्योन्यं यत्र वस्तुनोः ।
सादृश्यमन्तरेणैव तद**न्योन्यं** विभूषणम् ॥ १३५ ॥

यथा **महाकवेः**

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥ १३६ ॥
[कु. सं. स. १. श्लो. ४२]

यथा वा

रजनी [स्तनयित्नु¹] भिर्विमुक्ता शशिना कामपि सन्दधाति शोभाम् ।
स च ता(तां) समवाप्य कान्तिमाविष्कुरुते लोचनमोहिनीमतीव ॥१३७॥

अथैकावली

प्राग्विशेषणपर्यन्तपदं यत्र विशेषताम् ।
उत्तरोत्तरतो याति वाक्य**मेकावली**ति तत् ॥ १३८ ॥

यथा

सलिलं विकसितकमलं कमलं सम्पन्नकेसरं पुरतः ।
केसरमपि विलुलन्मधु मधु सम्भृतषट्पदामोदम् ॥ १३९ ॥

अत्र विकसितकमलमिति प्राग्विशेषणं तस्य पर्यन्तपदं कमलं, तत्तूत्तरत्र विशेष्यम् । एवमुत्तरोत्तरं विशेषणपदानां विशेष्यत्वमिति ॥

अथ **विभावनाऽलङ्कारः**

कार्यस्य निजमुत्सृज्य कारणं कारणान्तरम् ।
यत्र स्वाभाविकत्वं च विभाव्यं सा **विभावना** ॥ १४० ॥

यथा

अहिमागमरोमाञ्चमश्रमालसलोचनम् ।
अनुष्णोपगमस्विन्नमाननं ते विराजते ॥ १४१ ॥

---

१ A. तनयि * भिर्, B. तनयित्नभिर् (both sic).

अत्र रोमाञ्चादेः कार्यस्य हिमागमादि निजं कारणमुत्सृज्याऽनुरागलक्षणं कारणान्तरं विभाव्यमिति **विभावना** ॥

यथा च

अलिप्तपङ्किलहृदां खलानां सन्निधावपि[1] ।
अधौतशुद्धमनसो नैव सन्तो विकुर्वते ॥ १४२ ॥

अत्र स्वाभाविकत्वं विभाव्यमिति **विभावना** ॥

सत्यां कारणसम्पत्तौ कार्याऽनुत्पत्तिरूपिणीम् ।
अन्ये **विभावना**माहुरलङ्कारविचक्षणाः ॥ १४३ ॥

यथा

परिमलघूर्णितपवनं मधुलवसंसिक्त[2]पल्लवास्तरणम् ।
कुसुमलतागृहमेतत्सम्प्रति मनसो न हर्षाय ॥ १४४ ॥

अथ **विरोधः**

प्रस्तुतोत्कर्षसिद्ध्यर्थमर्थानां यः प्रदर्श्यते ।
विरोधाऽऽभास उदितो **विरोधः** स विचक्षणैः ॥ १४५ ॥

यथा

केलिकाननरसालमञ्जरीरेणुरेष मलयानिलोद्धतः ।
अस्पृशन्नपि वियोगिनीदृशोरातनोति नितरामुदश्रुताम् ॥ १४६ ॥

यथा वा

स्तनभरनमिताङ्गी त्वं विनम्रोऽहमस्मि
प्रतिवचनविकाशं (? सं) त्वं न धत्से जडोऽहम् ।
अलसगतिरसि त्वं नाऽपयातुं क्षमोऽहं
सुतनु तनुरसि त्वं हन्त कम्पाकुलोऽहम् ॥ १४७ ॥

अथ **दीपकम्**

प्रस्तुतौचित्यसम्बद्धैर्यद्वाक्यैः सह सङ्गतिम् ।
दधानं दीपयत्यर्थांस्तत्पदं **दीपकं** स्मृतम् ॥ १४८ ॥

तत्र **क्रियादीपकं** यथा

अलङ्करोति सुतनुं नवयौवनविभ्रमः ।
विचित्रकुसुमोल्हा(ल्ला)सो वसन्तः पुष्पवाटिकाम् ॥ १४९ ॥

---

१ B. सन्निधावति (sic).
२ A. संसिसिक्त. corr. sec. m. B. संसिसिक्त (sic).

यथा वा

त्यागेन लक्ष्मीर्विनयेन [1]विद्या सत्येन वाणी[2] विजयेन शक्तिः ।
भावेन भक्तिः सततं विभाति चन्द्रेण रात्रिर्भवता च पृथ्वी ॥ १९० ॥

यथा वा

निर्मलत्वमदुःखाय निर्विवेकत्वमागसे ।
सर्वभूतहितं शश्वदनातङ्काय जायते ॥ १९१ ॥

यथा वा

आरोग्यं वपुषि गृहेषु राजलक्ष्मीं
सद्भक्तिं मनसि वचस्सु सत्यमुच्चैः ।
कार्येषु प्रचुरपरोपकारितां च
प्रोत्साहं मम सुकृतोद्यमे विधेहि ॥ १९२ ॥

कारकदीपकं यथा

दुरितं हरति करोति श्रियं तनोत्युच्चकैः कीर्तिम् ।
सम्पादयति महत्त्वं रक्षति सत्त्वं प्रसादस्ते ॥ १९३ ॥

यथा वा

वर्णधर्मो द्विजातीनां योगिनां तत्त्वनिश्चयः ।
लोभिनामर्थसम्भारो वीराणां विजयः प्रियः ॥ १९६ ॥

पृथग्वाक्येषु संलग्नमेकमेव विशेषणम् ।
क्रियया दीप्यते यत्र तद्विशेषण**दीपकम्** ॥ १९७ ॥

यथा[2]

नवयौवना वधूटी नवकुसुमोल्लासिनी वसन्तश्रीः ।
नवरचना कविवाणी नवेन्दुलेषा(खा) च कौतुकं तनुते ॥ १९८ ॥

यत्र दीपकसूत्रेण वाक्ये पुष्पाणि सत्कविः ।
बध्नात्यपूर्वविच्छित्त्या त**न्मालादीपकं** विदुः ॥ १९९ ॥

यथा

रूपं विभूषयति यौवनमस्य भूषा
लाव[3]ण्यमूर्जितमलङ्कृतिरस्य लीला ।
तां प्रेमनिर्भरमलङ्कुरुते मृगाक्षि (क्षी)
तन्मण्डनं प्रियसमागमकेलिहर्षः[4] ॥ १६० ॥

---

१ A. from १ to २ sec. m marg.

२ Both read यथा वा.

३–४ A. from व (२) to ह (३) sec. m. marg.

अथ श्लेषः

एकरूपमनेकस्मिन्नर्थे वाक्यं करोति यत् ।
प्रतीतिं निश्चिता[१]मेव स श्ले[२]षः स्यादनेकधा ॥ १६१ ॥

यथा

संरक्तमण्डलतया श्रियमादधानः
सल्लक्षणः कुवलयप्रियकान्तिपूरः ।
प्राप्तोदयो मृदुकरोल्लसनः कलाभि-
राह्लादनं नयनयोर्विदधाति राजा ॥ १६२ ॥

यथा वा

सर्वदानवबधूरतोत्सवं यस्य यच्छति सुदर्शनं वपुः ।
आयुधं नु नितरां निकृन्तति त्रायतां स वसुदेवनन्दनः ॥ १६३ ॥

पद्श्लेषस्तु यो वाक्यं न व्याप्नोति प्रगल्भते ।
औचित्यमुच्चकैः पोष्टुं श्र(स्र)ष्टुं वाऽलङ्क्रियान्तरम् ॥ १६४ ॥

तत्रौचित्यपोषकः [१]**पद्श्लेषो** यथा

संवृत्ते संवर्ते धरणीं धर्तुं भवाञ्शेषः ।
एवमालि निगृहीतसाध्वसं शङ्करो रहसि सेव्यतामिति ।
[कु. सं. स. ८. श्लो. ५ पूर्वार्धे].
रणे भीष्मं सहेत कः ।
दोषाकरोऽयमधिकं वितनोति तापम् ।
सन्तप्तानां त्वमसि शरणं तत्पयोद प्रियया: ॥
[मे. दू. पू. श्लो. ७-१ पाद] इत्यादि[२] ।

अलङ्कारान्तरोत्पादकश्लेषो यथा

कुपतिमपि कान्तादयितं, गुणसम्पन्नमपि महादोषं, समानमप्यसमानं, सुनीति-मप्यनीतिम्, उदारकाममप्यनुदारकाममवनीपतिं ददर्श ।

यथा वा

अभिकमलं संश्रयते नरिसमूहं स नीचदग्विषयः ।
अघनतिमिश्रितवृत्तिर्बकोट इव दुर्जनो जगति ॥ १६५ ॥

१-२ A ता (१) to श्ले (२) sec. m. marg.
१-१ (Page 133) B. om. hapl. from पद to सहेत कः (१).
२ A. read इति afters इत्यादि.

अत्रो**पमोत्पादकत्वं श्लेष**स्य ॥

यथा वा

हरिरिव सत्यभा[1][मा]नुगतः, पुरन्दर इव नन्दनक्रीडारसिको, वरुण इव प्रचेता इत्यादि ॥

केचित्**पदश्लेषं यमकाऽनुप्रासादि**वच्छब्दालङ्कारं मन्वते । यतो राजा पुरन्दर इवेत्युपमायां नन्दनाख्य उद्याने क्रीडा, नन्दनानां पुत्राणां क्रीडेति च वाच्यभेदेन नन्दनक्रीडारसिकत्वस्य धर्मस्य साधारण्याऽभावात् । नाऽयं पदश्लेष उपमाख्यालङ्कार उपयुज्यते । किन्तु केवलं शब्दवैचित्र्याच्छब्दालङ्कार इत्युपपत्तिं दर्शयन्ति । तन्नेति केचित् । यतो हि नन्दनादिपदं भिन्नाऽभिधेयम् । तदुभयत्र श्लिष्यति[2] । न हि पुरन्दर इव शचीपतिरित्युक्ते श्लेषो भवितुमर्हति तस्मादिहाऽर्थद्वारैव **श्लेष उपमारू**पस्यालङ्कारस्योपकरोति । यथा नन्दनक्रीडारसिक इन्द्रस्तथा राजेत्यर्थद्वारैव नामख्यातिसाधर्म्यादुपमोपयोगी **श्लेषोऽर्थालङ्कारो वेदितव्यः** । **शब्दश्लेष**स्तु बन्धधर्मः । स **प्रागेव गुणनिरूपणे**ऽभिहितः । इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥

अथ **सङ्कीर्णालङ्कारः**

अङ्गाङ्गित्वेन बद्धानां समकक्षतयाऽथवा ।
संसर्गोऽलङ्कृतीनां यस्तत्**सङ्कीर्णं** प्रचक्षते ॥ १६६ ॥

तत्राङ्गाङ्गितया **संसर्गो यथा महाकवेः**

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं सन्निगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ १६७ ॥
[कु. सं. स. ८ श्लो. ६३]

यथा वा

हृदि चक्रवाक पततां तरणिर्निहिताऽभिता[3]प इव सौम्यरुचिः ।
समरञ्जयत्सलिलराजदिशं न सुखावहा हि महिलोग्रतया ॥ १६८ ॥

अत्रोत्**प्रेक्षाश्लेषाऽर्थान्तरन्यासा**नामङ्गाङ्गी(ङ्गि) भावः ।

समकक्षतया यथा

---

१ A. 'भा' sec m. marg.

२ A. श्लिष्यते.

३ A. भिता sec m. marg.

सुधावृष्टिरधारेयं लक्ष्मीरिव मनोरमा ।
विलासरेषा(खा) मूर्तेव जीवितं मे कृशोदरी ॥ १६९ ॥

अत्र **विशेषोक्तिरु(षोत्तयु) पमोत्प्रेक्षारूपकाणां समकक्षतया संसर्गः** ॥

वाच्याः सामर्थ्यलभ्याश्च ध्वन्यमाना ह्यलङ्क्रियाः ।
भवन्ति तासां **संसर्गो** दृश्यते कविवर्त्मनि ॥ १७० ॥

तत्र वाच्यसामर्थ्यलभ्ययोः (योः) **संसर्गो** यथा **महाकवेः**

तस्याः किञ्चित्करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखं[1]
हृत्वा नीलं सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बम् ।
प्रस्थानं ते कथमपि सखे लम्बमानस्य भावि
ज्ञातास्वादो विपुलजघनां को विहातुं समर्थः ॥ १७१ ॥

[मे. दू. पू. मे. श्लो. ४१]

अत्र 'करधृतमिव प्राप्तवानीरशाखमि' त्युत्**प्रेक्षायाः**, 'सलिलवसनं मुक्तरोधोनितम्बमि'ति **रूपकस्य**, 'ज्ञातास्वादो विपुलजघनां को विहातुं समर्थ' इत्य**र्थान्तरन्यासस्य** च वाच्यानामलङ्काराणां सामर्थ्यलभ्यया **समासोक्त्या संसर्गः** ॥ छ ॥

वाच्यध्वन्यमानयोः संसर्गो यथा **महाकवेः**

स सैन्यपरिभोगेन गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं [2]सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाऽकरोत् ॥ १७२ ॥

[र. वं. स. ४ श्लो. ४५]

अत्र[3] 'सरितां पत्युः शङ्कनीयामि[वे]त्यु' **त्प्रेक्ष(क्षा)या** ध्वन्यमानेन सैन्यस्याब्धिप्रतिमल्लतानिबन्धने**नोपमाल**ङ्कारेण सह **संसर्गः** ॥ एवमन्यदप्यूह्यम् ॥

अथ **रसवद्**लङ्कारः

अभासमानरसवद्वर्णनीयचमत्कृतिः ।
अर्थस्य दृश्यते यत्र **रसवत्त**द्विभूषणम् ॥ १७३ ॥

यथा

यामिनीनववधूः सुधाकरे सान्ध्यरागसिचयं विकर्षिति ।
आददे गगनतल्पसम्मिलच्चन्द्रिकोत्तरपटाऽवगुण्ठनम् ॥ १७४ ॥

---

१ B. –साखं.

२–३ A. form सरितां to अत्र sec. m. marg.

यथा वा

रागविभ्रमविलोलतारकां श्लिष्यतः प्रियतमां विभावरीम् ।
तत्तमोमृगमदाऽनुलेपनं लक्ष्म शीतकिरणस्य लक्ष्यते ॥ १७५ ॥

यथा वा

रोहिणीरमणविस्फुरत्करस्पर्शकोलिकालितस्मिताश्रियः ।
तारका दधति रात्रियोषितश्छिन्नहारगुणमौक्तिकभ्रमम् ॥ १७६ ॥

समाहिताऽऽदयोऽप्यन्येऽलङ्काराः सन्ति भूरिशः ।
ते परस्परसङ्कीर्णा इति नोदाहृता इह[1] ॥ १७७ ॥

भाव एव हि लावण्यं सर्वस्या अर्थसम्पदः ।
त(य)या विना त्वलङ्कारा दृश्यन्ते निष्प्रभा इव ॥ १७८ ॥

अप्रधानतया स्वार्थं ब्रुवाणः श्लेषवर्जितः ।
शब्दो यत्राऽन्यमेवाऽर्थं गमयत्यस्तसंशयम्[2] ॥
स **भावः** कथ्यते **कैश्चिदन्यैर्ध्वनि**रिति स्मृतः ॥ १७९ ॥

यथा

कुसुमावचायरसिके सायं मा विहर सुभ्रु कुञ्जेषु ।
शून्येषु[4] तेषु तमसाऽऽवृत्तेषु भवति ग्रहाभिभवः ॥ १८० ॥

अत्र सायं कुसुमावचयव्याजेन पुष्पवाटिकामुपैहि तत्र निर्जनेषु कुञ्जेषु प्रच्छन्नकामुको भवतीं स्वयङ्ग्रहाश्लेषेण गृहीत्वा मदनक्रीडाचण्डवेगैरभिभविष्यतीत्यन्य एवाऽर्थः स्वार्थमप्रधानतया ब्रुवाणो श्लेषवर्जितैः शब्दैरस्तसंशयं[3] गम्यते ॥

कुत्रचित्ससन्देहमन्योऽर्थो व्यज्यते । तस्योदाहरणं यथा

असावतिप्रसन्नोऽपि नूनं चन्द्रस्तवाऽऽननम् ।
समानतां सरोजस्य नेतुं तन्वि समीहते ॥ १८१ ॥

अत्रोदिते चन्द्रे तवाऽऽननं विषादान्मलिनतामेष्यतीत्यन्यमर्थं या काचिदवबोध्यते[5] । साऽभिसारिका वा[6] विरहिणी वेति सन्दिग्धत्वम् ॥

अभिधेयमपह्नुत्य तद्विरुद्धप्रदर्शनात् ।
गम्यते कश्चिदन्योऽर्थः स **भावः कैश्चि**दुच्यते ॥ १८२ ॥

१ A. इतह correctd as इह. B. इतिह.
२–३ B. –शंशयं.
४ B. सून्येषु.
५ B. काचित्वबोध्यते.
६ B. om. वा.

यथा

नो माला(लां) न च चन्दनं न रुचिरं हारं वहामो वय
नो शुभ्रं कलयामहे निवसनं नो नूपुरौ दध्महे ।
तेन प्रोषितभर्तृकास्वपि दयामस्मासु सम्प्रत्ययं
धत्ते पञ्चशरस्तथाऽपि नितरां तारापतिर्बाधते ॥ १८३ ॥

अत्रोद्दीपनभावानां मालादीनां परिहारेण प्रोषितभर्तृकायामपि मयि मदनो दयां विधत्ते तादृङ् न पीडयतीति स्वैरिणीत्वमभिधेयमपह्नुत्य तारापतिर्बाधत इत्युक्तविरुद्धदर्शनादभिसारिकात्वं सम्यग्गम्यते ।

पदानां मुख्य एवाऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं हि यत् ।
उक्तनिर्वाहसिद्ध्यर्थं स **भावः** **कैश्चिदुच्यते** ॥ १८४ ॥

यथा

आक्रामति तव सैन्ये वेलापर्यन्तभूमिमवनीश ।
जलमभिनन्दति लवणं समदं तव हास्तिकं चाब्धिः ॥ १८५ ॥

अत्र 'लवणं जलं समदं हास्तिकं च समुद्रोऽभिनन्दती'त्येतस्यैव निर्वाहसिद्ध्यर्थं 'दैवेन क्षारत्वात्सैनिकपानस्नानादिभिर्न क्षीणोऽस्मि, तथा मदजलेन पङ्कीकृते रजसि न शुष्कोऽस्मी'-त्यर्थान्तरं मुख्योऽर्थ एव व्यनक्ति । तदिदं **भाव** इति ॥

सिद्धमन्यविरोधेन कथ्यते परथैव यत् ।
नामादि यत्र साकूतं स **भावः** **कैश्चिदुच्यते** ॥ १८६ ॥

यथा

साधवोऽमी न धरणीधरा न च पयोधयः ।
अहो कल्पान्तकालेऽपि [1]मर्यादा यैर्न मुच्यते ॥ १८७ ॥

अत्र साधूनामौन्नत्यमगाधत्वं च कल्पान्तेऽपि न हीयत इति **भावः** ॥

यथा वा

गत एव स समयः प्राग्यत्र सकृद्भवति कार्मुकं सज्जम् (ज्यम्) ।
सम्प्रति वारं वारं नृणां चापानि हतगुणानि[2] ॥ १८७ ॥

अत्र सकृदप्यारोपितेन धनुषा सर्वस्मिञ्जगति निर्वैरीकृते येषां पुनर्युद्धोद्यमाय धनुः-सज्जी(ज्यी)करणं न लगति ते त्वन्य एव वीराः । सम्प्रति प्रतिवेलमाजिसमारम्भं कुर्वाणा अपि नरा न[3] निर्वाणवैरा भवन्ति । साध्यसिद्धेरभावात् ॥ इति भावः ॥

---

१ B. om. hapl. from मर्यादा up to कल्पान्तेऽपि
२ A. हंतगुणानि. B. हंतनि (sic)
३ B. repeats न.

ऋजुमार्गतया सोऽयं **भाव**ः किञ्चित्प्रदर्शितः ।
ग्रन्थान्तरेऽपि द्रष्टव्या तद्भेदानां[1] विकल्पना ॥ १८९ ॥

इति **काव्याऽलङ्कारः** सु(स)हृदयहृदयप्रमोदकरः ।
व्युत्पत्तये शिशूनामृजुबुद्धितया मयाऽभिहितः ॥ १९० ॥

[ग्रन्थकृत्प्रशस्तिः]

आशान्तविश्रान्तयशा विशाल**श्रीमाल**वंशाभरणं बभूव ।
प्रशस्ततत्तद्गुणरत्नसिन्धु**र्देपाल**साधुः सुजनैकबन्धुः ॥ १ ॥

उर्व्यामुरव्ये(स्ये)षु गुणैर्गरीयान्निर्व्याजपुण्याचरणप्रवीणः ।
तस्माद**भूत्कोर** उदात्तचित्तः[2] कीर्तीन्दुसन्तोषितसच्चकोरः ॥ २ ॥

अभून्नन्दनस्तस्य **पामा**ऽभिधानः
कृपामादधानोऽर्थिनो योऽभ्यनन्दत् ।
नृपा[3] मानवन्तो यदीयोपकारा-
वनद्धाल्पामावहन्ति स्म चित्ते ॥ ३ ॥

मनीषिणामाश्रयणाय योग्यस्ततोऽभवद्वै**ष्णवधर्म**युग्यः ।
गोवाभिधानो भुवि भूरिभाग्यः सन्तोषितापन्नजनात्मवर्ग्यः ॥ ४ ॥

रामचन्द्रचरणाम्बुजसेवासावधानहृदयः सदयोऽभूत् ।
विश्रुतो जगति **पापच**[4]साधुः श्रीनिविधिनसमेधितबन्धुः ॥ ५ ॥

बभूवतुस्तस्य सुतौ यशस्विनौ महोदयौ **जीवनमेघ**मन्त्रिणौ ।
सतामपाकर्तुमजेयमान्तरं तमोऽवतीर्णाविव चन्द्रभास्करौ ॥ ६ ॥

मालवाऽधिपतिराज्यधुरीणे **मेघ**मन्त्रिणि निवेशितकार्यः ।
जीवनो जगति विस्तृतकीर्तिस्तानि तानि सुकृतानि ततान ॥ ७ ॥

तदीयौ सुतौ भाग्यशोभासमेतौ सुवृत्तौ **मकू**मातृगर्भप्रसूतौ ।
चिरञ्जीविनौ **पुञ्ज**[5]**मुञ्जौ** वदान्यौ गुणैरद्भुतैः सत्सु तोषं दधाते ॥ ८ ॥

---

१ B. द्रष्टव्याद्भेदानां (sic).
२ A. उदात्तः (om. hapl. त्तचि).
३ B. कृपा (sic),
४ A. पांपच-
५ B. repeats पुंज.

क्षोणीमण्डनमण्डपाभिधमहादुर्गोऽधिनाथोल्लस-
च्छ्रीमत्**साहिगयासदीनखलची**[1]राजेन्द्रचूडामणेः ।
यो मन्त्रित्वमुपेत्य सत्यवचनो विश्वं विवश्वा(स्वा)निव
व्याप्नोति प्रसभं प्रतापमहसा पद्मोदयोद्यत्करः ॥ ९ ॥

दधदपि परमेकः सर्वसौराज्यभारं
न हि भवति कदाचिद्व्याकुलः कार्यसिद्धौ ।
इति नृपति**गयास**स्वामिना स्नेहभाजा-
न्मफरलमलिकाख्या साधु यस्य व्यधायि ॥ १० ॥

स पुञ्जराजः सुकृती कृतज्ञो बिभर्ति वैदुष्यमहाप्रभुत्वे ।
वाग्देवता क्रीडति यन्मुखाब्जे पद्मालयामत्सरधारिणीव ॥ ११ ॥

तुलादिदानैर्दवयन् दारिद्र्यं विद्वदास्पदात्[2] ।
य आपन्नार्तिशमनैस्तनोति विमलं यशः ॥ १२ ॥
सोऽयं **श्रीपुञ्जनृपतिः** परोपकृतिकौतुकी ।
व्यधत्त काव्यालङ्कारं श्रोतृव्युत्पत्तिसिद्धये ॥ १३ ॥

इति श्रीमालकुलश्रीमालभारमालवमण्डलालङ्कार **जीवनेन्द्रनन्दन** मफरल–मलिक **श्रीपुञ्जराज**विरचिते **शिशुप्रबोधकाव्यालङ्कारेऽलङ्काराध्यायोऽष्टमः** ॥ ८ ॥ छ ॥

[समाप्तोऽयं शिशुप्रबोधकाव्यालङ्कारो नाम ग्रन्थः]

---

१ A. -षलची-
२ B. विद्वदास्यात् (sic).

APPENDIX A

प्रशस्ति at the end **सारस्वतप्रक्रियाटीका** of **पुञ्जराज.**[1]

इति प्रसन्नया वाचा विचिन्त्यार्थमसंशयम् ।
टीका सारस्वतस्येयं यथामति विनिर्मिता ॥ १ ॥

हिमालयादा मलयाचलं यो विशोभयामास महीं यशोभिः ।
आसीन्नृपालस्पृहणीयसम्पत् साधुः स **देपाल** इति प्रसिद्धः ॥ २ ॥

आर्येषु वर्यः परकार्यधुर्यः स्मर्यः सतां पौरसरोजसूर्यः ।
तत्सूनुरौदार्यनिधिर्बभूव **कोरा**भिधो दुर्हृदवार्यधैर्यः ॥ ३ ॥

सत्सेवितो ललितलक्षणकान्तमूर्तिराशाप्रसादनकरः सदनं कलानाम् ।
जैवातृकः कुवलयप्रथितोपकारः **पामा**भिधान उदियाय ततो नृसोमः ॥ ४ ॥

प्रथितविपुलश्रीः **श्रीमाला**न्ववायविशेषकः
सकलजगतीजाग्रत्कीर्तिः सुधीरनसूयकः ।
अमितविभवो **गोवा**साधुस्ततोऽजनि जानकी-
रमणचरणप्रेमानन्दादुदञ्चितसात्त्विकः ॥ ५ ॥

तत्सुतः सुकृतशोभितसंपत्प्रीणितावनिवनीपक आसीत् ।
वैभवेऽप्यविकृतो भुवि मूर्तः पुण्यराशिरिव **पापच**साधुः ॥ ६ ॥

अभूत् कुटुम्बस्थितिभारधारिणी **मदी** यदीया सहधर्मचारिणी ।
सदान्नदानव्रतदीक्षया जनं कुशेशयाकारदृशा पुपोष या ॥ ७ ॥

तन्नन्दनौ सुमतिसाधितपौरुषार्थावापन्निमग्नजनतोद्धरणे समर्थौ ।
ख्यातौ गुणैर्जगति **जीवनमेघ**सञ्ज्ञावाज्ञावशीकृतनृपौ सकृपावभूताम् ॥८॥

श्रीविलासवति **मण्डपदुर्गे** स्वामिनः **खलचिसाहिगयासात्** ।
प्राप्य मन्त्रिपदवीं भुवि याभ्यामर्जितोर्जितपरोपकृतिश्रीः ॥ ९ ॥

जीवनो भुवनपावनकीर्तिर्मन्त्रिभारमनुजे विनिवेश्य ।
ब्रह्मवित् स जगदीश्वरपूजाकौतुकेन समयं समनैषीत् ॥ १० ॥

नमदवनसमर्थस्तत्त्वविज्ञापनार्थः
सुजनविहिततोषः श्रीनिधिर्वीतदोषः ।

---

1 Acc. No. 4149; Oriental Institute, Baroda.

अवनिपतिशरण्यात् पौढधर्मा **मेघ**मन्त्री
मफरलमलिकाख्यां **श्रीगयासाद**वाप ॥ ११ ॥
पतिव्रता **जीवन**धर्मपत्नी धन्या **मकू**नाम कुटुम्बमान्या ।
श्री **पुञ्जराजा**ख्यमसूत पुत्रं **मुञ्जं** च तैस्तैश्चरितैः पवित्रम् ॥ १२ ॥
जयति मदनमुद्रः सज्जनः प्रेमसान्द्रः
सुगुणमणिसमुद्रः कीर्तिविद्योतचन्द्रः ।
नयविनयविनिद्रः पुण्यलक्ष्मीसमुद्रः
समरसमयरुद्रः **पुञ्जराजो** नरेन्द्रः ॥ १३ ॥
यस्याभाति सभा तिरस्कृतमदप्रह्वप्रभावोद्धुर-
क्षोणीमण्डनमण्डलेश्वरमहाराजन्यमान्यान्विता ।
विद्यावृन्दविनोदमोदविभवद्रोमाञ्चविद्वद्वचो-
जाग्रद्रूपसरस्वतीनिवसतिर्लक्ष्मीविलासायिता ॥ १४ ॥
अनुजे गुणवत्युदारचित्ते गुरुदेवद्विजभक्तिभाजि **मुञ्जे** ।
य उपाहितराजकार्यभारः प्रभुतासौख्यमनाकुलं बिभर्ति ॥ १५ ॥
रसोल्लसितया गिरा चतुरचित्तमानन्दयन्
कलासु सकलासु यः कलितकेलिकौतूहलो ।
विमत्सरतया दधन्निखिलशास्त्रतत्त्वज्ञतां
करोति करुणाकरोऽत्रनमनीषिसन्माननम् ॥ १६ ॥
प्रतिगृहमभिगम्य स्वर्णनिष्कान्विताना-
मुपचितकुतुकानां मोदकानां प्रदानैः ।
विदलितदुरवस्थान् लक्षसङ्ख्यान् गृहस्था-
नतुलितमहिमा यः क्षामकालेऽभ्यनन्दत् ॥ १७ ॥
अनिवारितवाञ्छितार्थदानैरतिदुर्भिक्षबुभुक्षयार्दितानाम् ।
गणशः समुपेयुषां जनानामकरोज्जीवितरक्षणं यदेकः ॥ १८ ॥
अनेकशो येन विधीयमानैस्तुलादिदानैरुपलब्धसम्पत् ।
विद्वज्जनो दीव्यति विन्दमानः श्रीभारतीसंनिधिसख्यसौख्यम् ॥ १९ ॥
विबुधानभिनन्दतो विपक्षक्षितिभृज्ज्ञातपराक्रमस्य यस्य ।
उदयद्युधि चापमाशु शंसत्यरिनारीनयनेषु भूरि वर्षम् ॥ २० ॥
योऽयं रुचिरचरित्रो गुणैर्विचित्रैरपि प्रसभम् ।
दिग्दन्तावलदन्तावलीवलक्षं यशस्तनुते ॥ २१ ॥

सोऽयं टीकां व्यरचयदिमां चारुसारस्वतस्य
व्युत्पित्सूनां समुपकृतये **पुञ्जराजो** नरेन्द्रः ।
गम्भीरार्थैरुचितविवृतैः स्वीयसूत्रैः पवित्रा-
मेनामभ्यस्यत इह मुदा **शारदा** सुप्रसन्ना ॥ २२ ॥

इति श्रीमालभारश्रीपुञ्जराजविनिर्मिता सारस्वतस्य टीका संपूर्णा ॥ श्रीः ॥

व्याख्याविशेषान्नयनप्रसङ्गाच्छ्रीपुञ्जराजो यदिहाभ्यधत्त ।
अविस्तरं चारु विनिश्चितार्थं सर्वं समूलं समपे(वे)क्षितं तत् ॥ २३ ॥
मुनियुगशरेन्दुवर्षे (१५४७) श्रीपुञ्जविनिर्मिता महाटीका ।
सप्तशतलिखनपूर्वं संशोधिता कीर्तिविमलेन ॥ १ ॥

APPENDIX B

चित्रबन्धाः

(१) पद्मबन्धः

[१]यादसा धृतनागे या यागेनाऽसुरजे तु या ।
यातुजे भीत्यमत्रेऽयायात्रे मय्यस्तु सा दया ॥

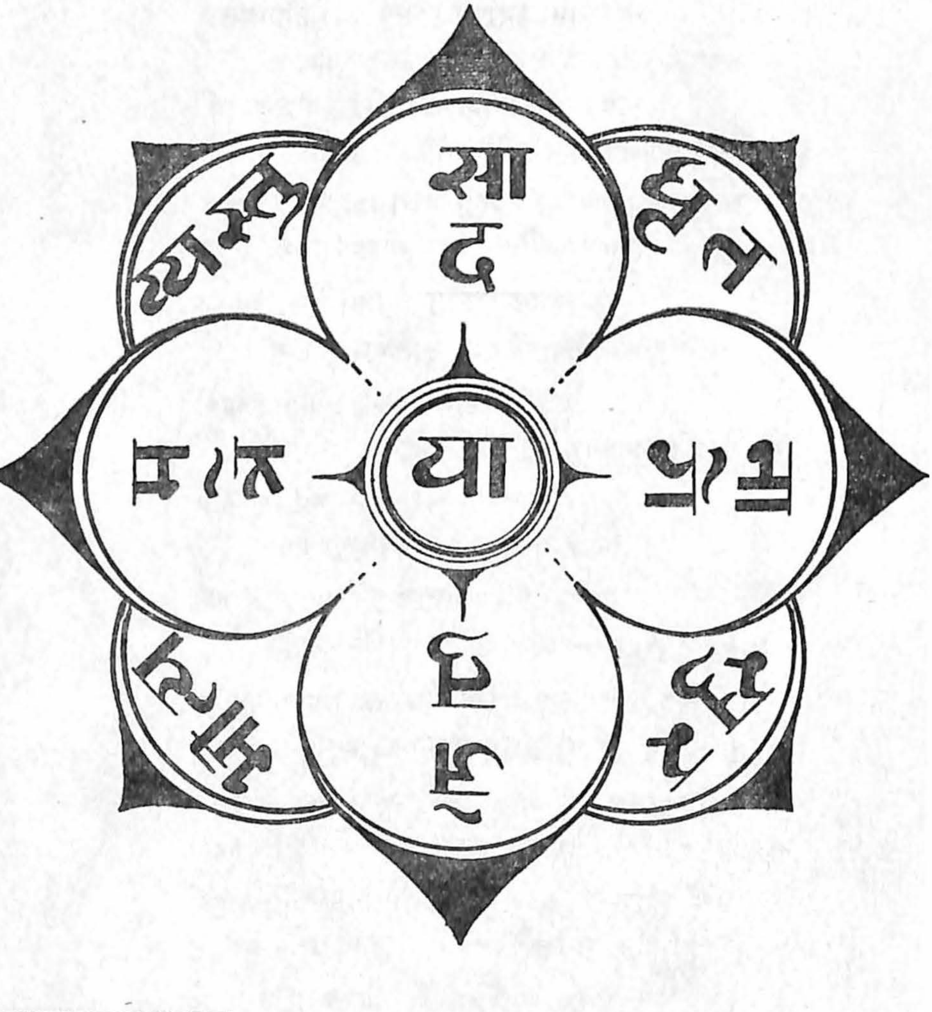

१ cf. p. ४७. श्लो. ४२

(२) चक्रबन्धः

[१]कामनानामका देवि ।विदेका त्वममत्वका ।
का त्वं नु तेऽर्थं नावैमि मनसा विश्वसंनुते ॥

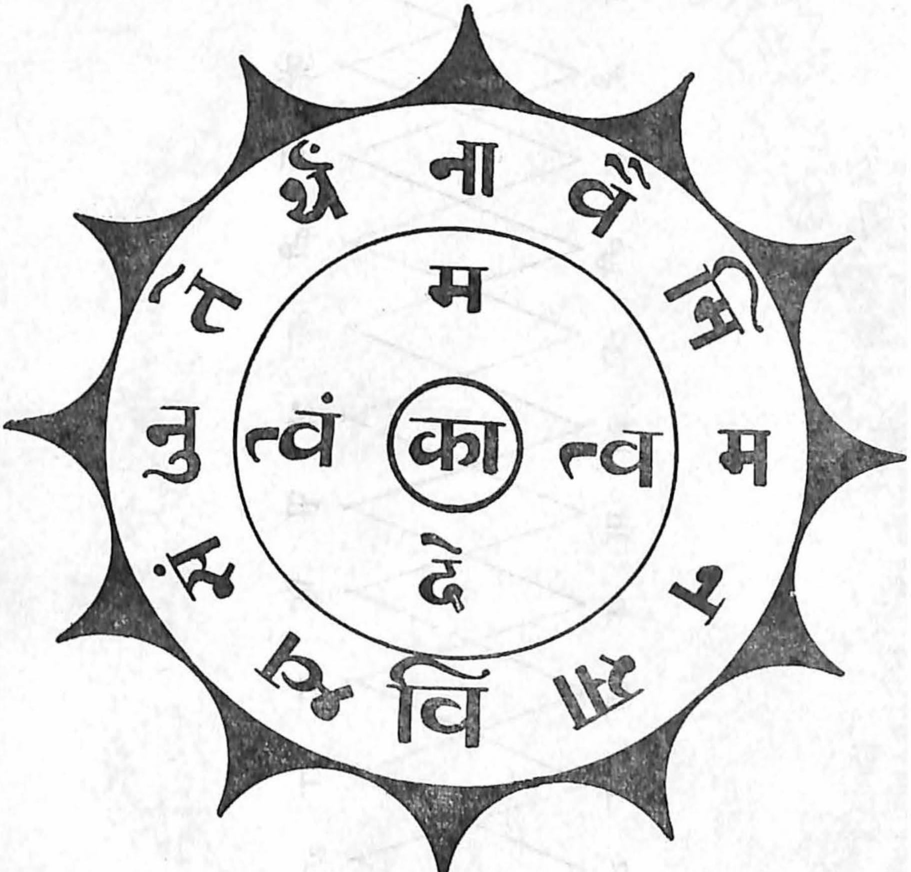

१ cf. p. ४८. श्लो. ४३

(३) गोमूत्रिकाबन्धः

[१]गोपालाऽर्णोदनीलाभ पाहि नारायण प्रभो ।
गोकुलानन्दलीलाढ्य पावनाऽभयताप्रद ॥

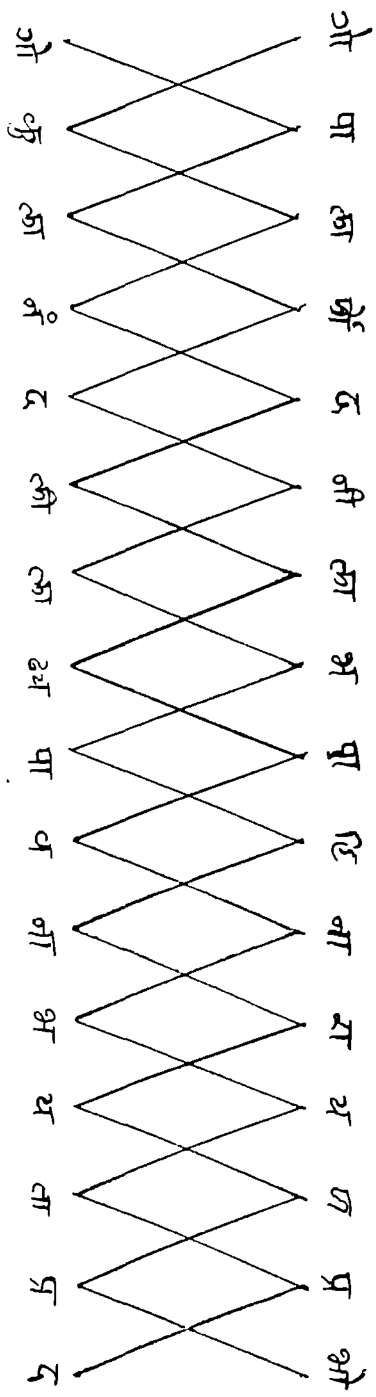

१ cf. p. ४८. श्लो. ४४.

(४) हारबन्धः

[१]दद्यादान्ददानं दनुतनुजतनुच्छेददक्षः स दक्ष-
ध्वंसी लोकावलोकाकलितनुतनुर्विश्वभावः स्वभावः ।

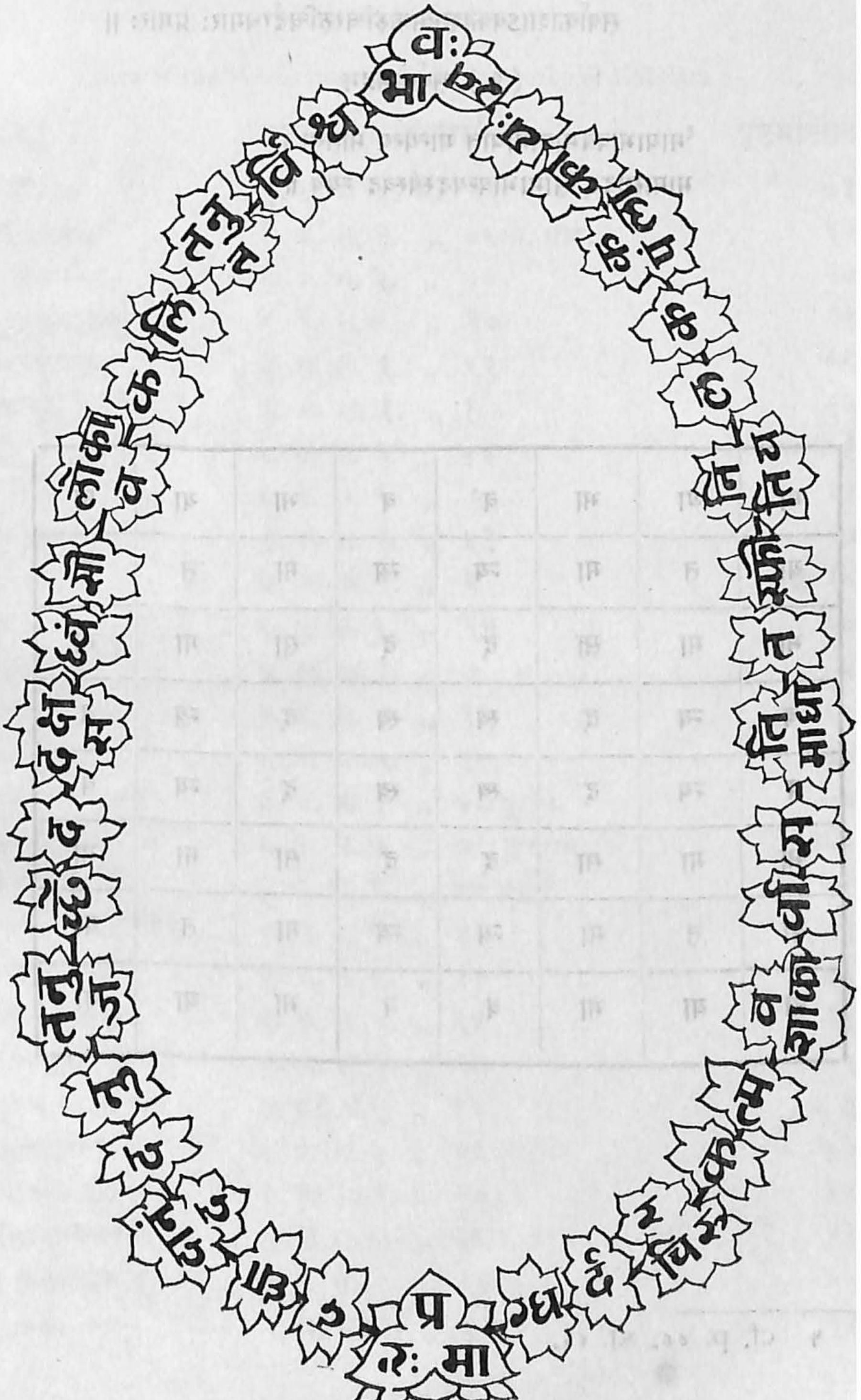

१ cf. p. ४७. श्लो. ४५

यः कालापं कलापं कलयति नियतिस्फीतधामाऽतिधामा
सर्वाकाशाऽवकाशात्मकरुचिररुचिर्दग्धमारः प्रमारः ॥

(९) सर्वतोभद्रम्

¹मायाभाववभायामायात मान्यन्य मातया ।
भामासादद सामाभावन्यदस्वस्वद न्यत्र ॥

मा	या	भा	व	व	भा	या	मा
या	त	मा	न्य	न्य	मा	त	या
भा	मा	सा	द्	द्	सा	मा	भा
व	न्य	द्	स्व	स्व	द्	न्य	व
व	न्य	द्	स्व	स्व	द्	न्य	व
भा	मा	सा	द्	द्	सा	मा	भा
या	त	मा	न्य	न्य	मा	त	या
मा	या	भा	व	व	भा	या	मा

APPENDIX C

Index of the Verses quoted from the works of Kālidāsa.

श्लोकादिः	तत्स्थानं कालिदासीये	पृष्ठमस्मिन्
अङ्गुलीभिरिव	कु. सं. स. ८. श्लो. ६३	७१
अथ नयनसमुत्थं	र. वं. स. २. ,, ७५ प्र. पाद.	३२
अथ स विषय-	र. वं. स. ३. ,, ७०	२७
अपि तुरगसमीपाद्	र. वं. स. ९. ,, ६७	३१
अशोकनिर्भर्त्सित-	कु. सं. स. ३. ,, ५३	६६
अस्त्युत्तरस्यां दिशि	कु. सं. स. १. ,, १	२७
अस्याङ्कलक्ष्मीर्भव	र. वं. स. ६. ,, ४३	३१
आस्वादवद्भिः कवलैः	र. वं. स. २. ,, ५	३२
कण्ठस्य तस्याः	कु. सं. स. १. ,, ४२	६७
गाहन्तां महिषा	अ. शा. अं. २. ,, ६	५ & ३७
गुर्वर्थमर्थी	र. वं. स. ५. ,, २४	३०
ग्रीवाभङ्गाभिरामं	अ. शा. अं. १. ,, ७	४
चतुर्वर्गफलं	र. वं. स. १० ,, २२	३९
जनस्य साकेत-	र. वं. स. ५. ,, ३१	६०
तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै	र. वं. स. १. ,, ४७ पूर्वार्ध	४०
तदुपहितकुटुम्बः	र. वं. स. ७. ,, ७१ उत्तरार्ध	६४
तस्मिन् समावेशित-	र. वं. स. ६. ,, ५० पूर्वार्ध	५२
तस्याः किञ्चित्करधृतमिव	मे. दू. पू. मे. ,, ४१	७२
तेषां मध्यगता साध्वी	कु. सं. स. ६. ,, ११	६२
ते हिमालयमामन्त्र्य	कु. सं. स. ६. ,, ९४	३१
ददौ सरःपङ्कजरेणु-	कु. सं. स. ३. ,, ३७	५
दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत	अ. शा. अं. २. ,, १२	३
दशरश्मिशतोपमद्युतिं	र. वं. स. ८. ,, २९	४७
न संयतस्तस्य बभूव	र. वं. स. २. ,, २०	३५
पत्युः शिरश्चन्द्रकलाम्	कु. सं. स. ७. ,, १९	४१
प्रजानां विनयाधानाद्	र. वं. स. १. ,, २४	६५
प्रियानुरागस्य मनः-	र. वं. स. ३. ,, १०	३२

वाष्पायमाणो बलिमन्	र. वं. स.१४. श्लो. १९ उत्तरार्ध	३९
मनीषिताः सन्ति गृहेऽपि	कु. सं. स. ५. ,, ४	२८
मुनिवनतरुच्छायां	र. वं. स. ३. ,, ७० उत्तरार्ध	६३
राशीभूतः प्रतिदिशमिव	मे. दू. पू. मे. ,, ५८ चतुर्थपाद	६२
वसिष्ठधेनोरनुयायिनं	र. वं. स. २. ,, १९	३४
विमुच्य सा हारमहार्य-	कु. सं. स. ५. ,, ७	६६
विवृण्वती शैलसुताऽपि	कु. सं. स. ३. ,, ६	५
व्रताय तेनानुचरेण धेनोः	र. वं. स. २. ,, ४ प्रथमपाद	४०
स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं	कु. सं. स. ३. ,, ७०	३६
स सैन्यपरिभोगेन	र. वं. स. ४. ,, ४५	७२
स्वयं विशीर्णद्रुमपर्ण-	कु. सं. स. ५. ,, २७	१७
स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः	र. वं. स. २. ,, ४ चतुर्थपाद	६३

ERRATA

Pages		अशुद्ध	शुद्ध
१	(श्लो. २ द्वि. पाद)	व्कर्त्तीकृत.	व्यक्ती°
,,	After श्लो. २, first line	यथा	मया
६	अ. २ श्लो. १	स्त्री िम्	स्त्रीणाम्
१०	श्लो. २१. l. 1.	प्रकॢत्पार्थ	प्रकॢप्तार्थं
७०	After श्लो. २१ . 1.	प्रकॢत्पार्थत्वम्	प्रकॢप्तार्थत्वम्
७२	F. n. 2.	B. मद्यव°	B. मघव°
,,	,,	B. Above...मद्यवि°	A. above...मघविं
१३	F. n. 2	B. सेफा°	to be dropped.
१४	श्लों. ६० l. 2.	°न्ययौवो°	°न्यथैवो°
१५	l. 16.	पत्र–	पद्म–
१६	श्लो. ४ l. 2	°नाजघ्र	°नाजघ्रे
१७	F. n. 1.	B. व. B. च.	A. च. B. व.
२१	l. 4.	मन्द्राक्रान्तायां	मन्दा°
२४	l. 22.	अपोक्षेण्युपमा	अपेक्षिण्युपमा.
,,	F. n. 6.	B. पेक्षण्युपमा	B. अपेक्षण्युपमा.
३१	l. 18.	साभि प्रायता	साभिप्रायता.
,,	F. n. 1	sec.	sec. m.
३३	श्लो. १५	°मुदाहतम्	°मुदाहृतम्
३४	श्लो. २१. l. 2.	पक्ष्मपङ्कि–	पक्ष्मपङ्क्ति–
३७	श्लो. ३६. l. 3.	वयस्याहास्य–	वयस्या हास्य–
,,	l. 5.	मधुञ्जमर्या–	मधुमञ्जर्या–
३८	l. 2.	–द्वैवस्वस्या–	–द्वैवस्वतस्या–
,,	l. 13.	असमासा यथा]	[असमासा यथा]
३९	l. 2.	–च्छोचनीत्व–	–च्छोचनीयत्व–
४०	l. 13.	स. श्लो. ४.	स. २. श्लो. ४.
४३	l. 4	सम्तोषो–	सन्तोषो–
,,	l. 15.	वाहनं	वाहनं [यस्याः तां]
,,	l. 22	–तुल्ययामया–	–तुल्यया मया–
४४	l. 5.	प्रोप्नोमि	प्राप्नोमि.
,,	l. 10.	सर्वदातारंम्	सर्वदातारं

४४	l. 20	ओमादेना–	आमोदनः–
४५	l. 5.	राधनं	रा धनं
,,	l. 6	वदन्ती–	वदन्ती–
४६	l. 15	विहिता [३]व–	विहिता[३] व–
४७	l. 6.	॥ ३६ ॥	॥ ३५ ॥
४७	श्लो. ३९. l. 1.	जिघांमुः	जिघांसुः
४८	श्लो. ४३ l. 2	का त्वं तु	का त्वं नु
,,	l. 7	त्विल्यहो	न्वित्यहो
४९	l. 1.	अवाप्यारि–	अवाप्योरि–
५०	श्लो. २ l. 1.	वक्षु–	चक्षु–
,,	श्लो. ६. l. 1.	–रुज्ज्वललांशु–	रुज्ज्वलांशु–
५१	श्लो. १९, l. 2	विरोषो	विरोधो
,,	श्लो. २०. l. 1.	सौम्यं	सौ[सा]म्यं
५२	F. n. 1.	sic.	sec.
५३	l. 20.	कश्चित्करः	कश्चित्क्रूरः
५४	l. 19.	–माननवृत्तिः	–माननवृतिः
५५	After श्लो. ४१.		add [शि. व. स. ३ श्लो. ८]
५५	l. 5.	–ऽप्यरत्तीति	–प्यस्तीति
,,	,,	विचारयर्न्ति	विचारयन्ति
,,	श्लो. ४५ l. 2.	वक्तः	वक्तुः
५६	श्लो. ४८ l. 1	किंस्वियं	किंस्विदयं
५६	श्लो. ५३. l. 1.	–स्मिताऽधरेस्तें	–स्मिताऽधरैस्ते
५७	श्लो. ६४. l. 2.	विशेषेक्ति–	विशेषोक्ति–
५८	श्लो. ६६. l. 1	गूणादि–	गुणादि–
५९	श्लो. ८१. l. 2	तत्साम्य–	तत् साम्य
६२	l. 25.	चतुर्थपादः	चतुर्थपादः]
६३	श्लो. ११०. l. 2	किञ्जकः	किञ्जल्कः
६६	श्लो. १३२. l. 3.	कपू (र्पू)र खण्डेः	कपू(र्पू)रखण्डैः
,,	,, l. 4	शकलित तुहिन–	शकलिततुहिन–
६९	l. 20.	यथा[२]	यथा[३]
,,	l. 27.	लाव[३]ण्य–	लाव[४]ण्य–
,,	l. 29.	हर्षः[४]	ह[५]र्षः
,,	F. n.	२	३
,,	F. n.	३-४. A from व (२) to ह (३).	४-५ A. from व (४). to ह (५)

७०	l. 14.	[१]पद्–	[३]पद्–
,,	l. 18.	सहेत कः	सहेत कः[४]
,,	l. 21.	इत्यादि[२]	इत्यादि[५]
,,	l. 24.	–मवनपितं	–मवनीपतिं
,,	fi. n.	१-१ (Page 133) B. om...(१)	३-४ B. om ...(l. 18).
७०	F. n.	२. A.read इति afters	५. A. reads after
७२	श्लो. १७३ l. 1.	अभास–	आभास–
,,	श्लो. १७४ l. 1	विकर्षिति	विकर्षति
७३	श्लो. १८० l. 2	–ऽऽ वृत्तेषु	–ऽऽवृतेषु
,,	F. n.	२-३ B.—शंशयं	२, ४ B. शंशयं
,,	F. n.	४ B. सून्येपु.	३ B. सून्येषु.
७४	l. 1.	वय	वयं
७५	श्लो. ६. l. 2	-ऽवतीवर्णाविव	–ऽवतीर्णाविव.
७८	श्लो. १६. l. 2	–कौतूहलो।	–कौतूहलः !